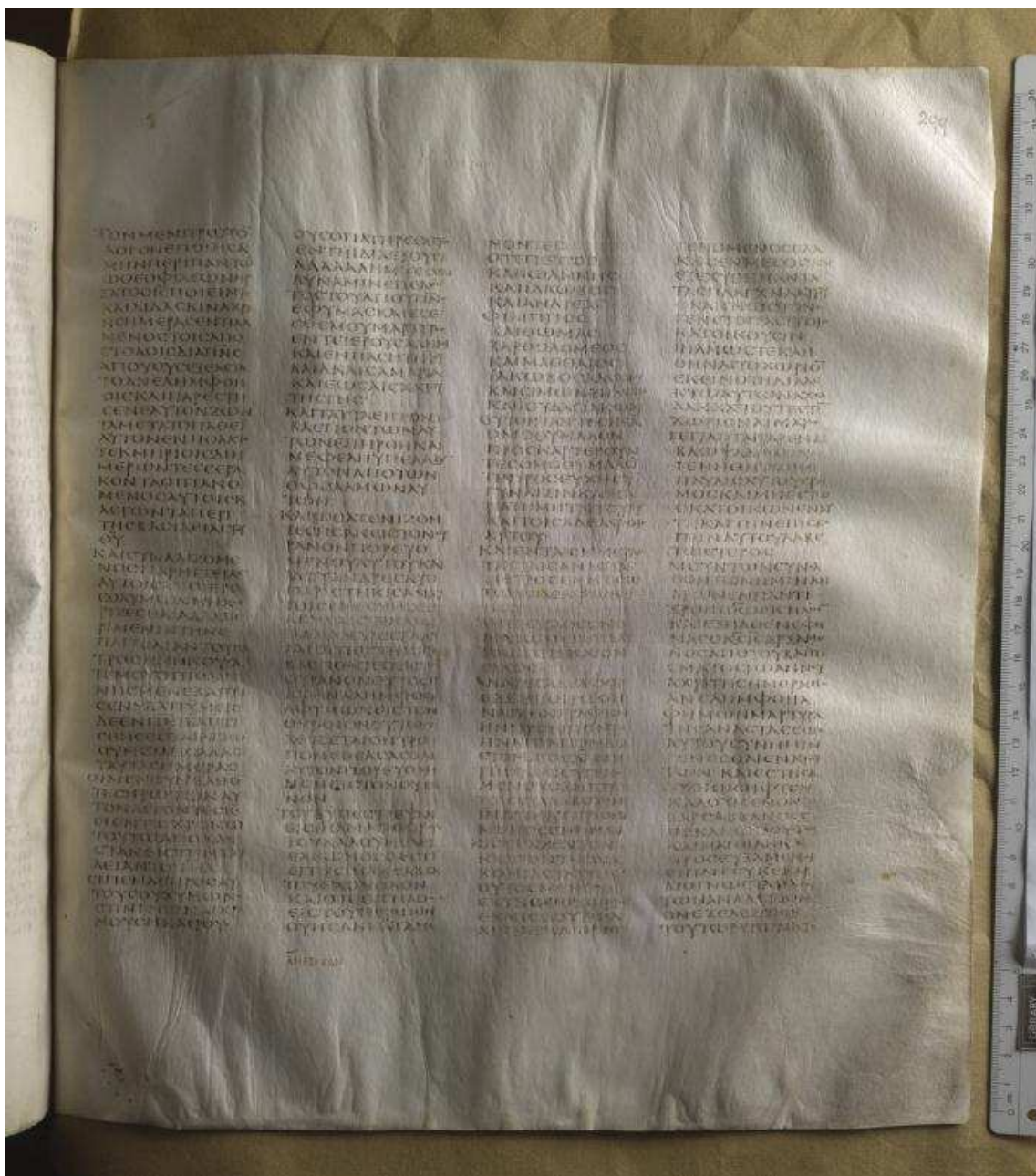

Dateringen af Apostlenes Gerninger med særligt henblik på forholdet til Josefus' forfatterskab

The Dating of Acts with Special Reference to the Works of Josephus

Af Søren Stidsen
August 2010

Indholdsfortegnelse

1 Indledning.....	3
2 Datering af tekster.....	5
3 Opsætning af sikre rammer for dateringen af Acta.....	9
3.1 Terminus post quem.....	9
3.1.1 Anakronismer.....	10
3.2 Terminus ante quem.....	12
4 Actas litterære og teologiske formål.....	13
4.1 Actas litterære hensigt.....	13
4.2 Actas teologi.....	15
4.3 Talerne i Acta.....	16
5 Actas forfatter.....	18
5.1 Vi-passagerne.....	19
5.2 Lukas' brug af kilder.....	21
5.2.1 Matthæus og Markus som kilder, og deres betydning for dateringen.....	21
5.2.1.1 Templets rolle og fald.....	22
6 Forholdet mellem Acta og Josefus.....	24
6.1 Josefus.....	24
6.2 Forskningshistorien kort.....	25
6.3 Fælles begivenheder.....	26
6.3.1 Folketællingen.....	26
6.3.2 Judas og Theudas.....	28
6.3.3 Agrippas død.....	31
6.3.4 Den Egyptiske Oprører og Sikarierne.....	34
6.3.5 Sammenfatning.....	37
6.4 Sammenfaldende oplysninger og personer.....	37
6.4.1 Lukas 3,1-2.....	38
6.4.2 Lukas 3,10-14.....	41
6.4.3 Lukas 3,19.....	42
6.4.4 Lukas 19,11-27.....	42
6.4.5 Sammenfatning af stederne i Lukasevangeliet.....	43
6.4.6 Acta 8,26-39.....	44
6.4.7 Acta 11,27-29.....	45
6.4.8 Acta 13,6-8.....	47
6.4.9 Acta 19,23-38.....	47
6.4.10 Acta 21,23b-24.....	48
6.4.11 Acta 21,30-33.....	49
6.4.12 Acta 23,12-35.....	49
6.4.13 Acta 24,24; 25,13.23;26,30.....	50
6.4.14 Acta 25,23-26,32.....	50
6.5 En beretning hos Josefus, som ikke er med i Acta.....	51
6.6 Jødedommen som filosofisk retning.....	51
6.7 Sammenfatning og delkonklusion.....	52
7 Alternative kilder.....	53
8 Dateringen af Acta, et forsøg.....	56
8.1 Afslutningen på Acta.....	61
8.1.1 Rejsen til Rom.....	61

8.1.2 Den manglende retssag.....	62
8.1.3 De to år i Rom.....	63
8.1.4 Resultatet af retssagen.....	64
8.2 Dateringen af Acta.....	65
8.3 Daterings betydning for forståelsen af Acta.....	65
8.3.1 En sen daterings betydning for vores forståelse af Paulus.....	66
8.4 Daterings betydning for dateringen af de synoptiske evangelier.....	67
9 Konklusion.....	67
10 Resumé.....	69
11 Litteratur.....	71

1 Indledning

Apostlenes Gerninger (Acta) er på mange måder en særlig bog i Det Nye Testamente. Den er placeret mellem evangelierne og brevene, men hører ikke til i nogen af de to kategorier.

Evangelierne er beretningen om Jesus, hans liv, død og opstandelse, og brevene er netop breve, hvori forfatteren skriver til modtageren i en særlig anledning, og begivenheder derfor kun omtales, hvis de har relevans for det emne, der behandles. Således kan Acta indholdsmæssigt nemmest sammenlignes med de historiske bøger i Det Gamle Testamente, hvor beretningerne om de store "helte" fortælles. I Acta er de store helte primært Peter og Paulus.

Da Acta i udgangspunktet giver sig ud for at være en sandfærdig beretning om begivenhederne i den tidligste kirke, er det vigtigt for vores forståelse af netop oldkirken, om Acta er en bog, der historisk set er til stole på. Derfor bliver dateringen af Acta et afgørende spørgsmål. Hvis Acta er skrevet allerede mens, nogle af begivenhederne fandt sted, og nogle af de mennesker, der havde oplevet påsken, pinsen og andre vigtige begivenheder, stadig levede, er der en langt større sandsynlighed for, at Acta er en troværdig kilde til kirkens første tre årtier. Antager man, at Lukas fandt på det hele omkring år 60 e.Kr., er det usandsynligt, at skriftet havde fået den udbredelse, det fik, netop fordi der endnu levede så mange mennesker, der så *ikke* havde oplevet det, som Acta hævder, at de havde. Gamle kristne i Efesus ville eksempelvis have husket, at der ikke var en opstand, der blev ledet af en sølvsmed. Er Acta derimod skrevet i første halvdel af andet århundrede, er der grund til at møde Actas beskrivelse af de store helte med en noget større skepsis. Den teologiske sagkundskab er delt i tre i spørgsmålet om dateringen.

De såkaldt konservative forskere fastholder typisk en datering af Acta mellem 60 og 70 e.Kr. i overensstemmelse med den kirkelige tradition og kirkefædrene. I deres kommentarer til Acta vil man derfor se, at de vigtige spørgsmål er, hvad apostlene mente og ville, når de gjorde og sagde bestemte ting, og hvad Helligåndens indgriben i forskellige situationer fortæller os om Gud. Teksten bliver altså en autoritativ kilde til kirken første tid.

En mere kritisk gruppe af forskere afviser den kirkelige tradition og placerer Acta omkring år 100 eller senere. Det gør de med udgangspunkt i Actas teologi og sprog, og ofte med henvisning til, at Acta er afhængig af Josefus; et forhold, der skal komme til at fylde meget i dette speciale. Resultatet af denne datering af Acta bliver, at Acta ikke i første omgang fortæller noget om kirkens første tid, men i stedet er et levn fra kirken i andet århundrede og dermed en kilde til de diskussioner og tanker, man havde der. Kommentarer til Acta kommer derfor i høj grad til at handle om kilde spørgsmål og de retoriske og teologiske baggrunde for forfatterens mere eller mindre

fiktive beretninger og deres formål i den kirkelige debat; En debat, som vi i virkeligheden ved meget lidt om.

En tredje gruppe af teologer undlader at give sig i kast med dateringsspørgsmålet og vælger i stedet, hvad de selv opfatter som en gylden middelvej; en datering mellem 80 og 95 e.Kr. Denne datering har den fordel, at det stadig er muligt, at forfatteren til Acta er lægen Lukas eller i det mindste, at Acta er nogenlunde troværdig i historisk henseende, men samtidig også giver plads til at traditionen kan være justeret undervejs. I disse kommentarer mangler typisk den stringens og den klarhed omkring, hvad Acta er en kilde til, som en afklaring omkring dateringen kan give. Netop en datering i slutningen af første århundrede er usandsynlig, fordi eksempelvis templets rolle i Acta enten tyder på en aktuel virkelighed, hvor templet er vigtigt, eller et sentimentalt tilbageblik til en tid, hvor templet stadig stod. Et sådant tilbageblik er usandsynligt så tæt på templets fald og afslutningen af den jødiske krig. Vil man datere Acta i slutningen af første århundrede, må man argumentere for det, og ikke blot lade det være et kompromis.

Da dateringen således er vigtig for forståelsen af, hvad Acta overhovedet er, er det grundlæggende for hele arbejdet med Acta, at en sådan datering finder sted.

En fuldstændig undersøgelse af hvornår Acta er skrevet, vil være alt for omfattende at behandle i et speciale, og jeg vil derfor primært behandle spørgsmålet om forholdet til Josephus, og kun overfladisk undersøge andre emner, som har relevans for dateringen, inden jeg giver et bud på en sådan.

Hvis Actas forfatter har benyttet Josephus som en væsentlig kilde til Acta, placerer det Acta i begyndelsen af andet århundrede, relativt langt fra de begivenheder, der fortælles om.

Hvis Josefus omvendt ikke er en kilde til Acta, kan Acta stadig godt være skrevet i andet århundrede. Imidlertid er afhængighed af Josefus klart det stærkeste argument for en sen datering, og viser det sig, at Acta ikke er afhængig af Josefus, forsvinder et vigtigt argument for ikke at følge traditionen og tilskrive lægen Lukas forfatterskabet.

Hvis Acta derfor dateres tidligt, vil det have vidtrækkende konsekvenser for dateringen af de synoptiske evangelier, for forståelsen af Urkirken og måske også for forståelsen af nogle breve som pseudopaulinske. Disse mulige konsekvenser vil blive behandlet kort i slutningen af specialet.

2 Datering af tekster

Principperne for datering af tekster er i virkeligheden simple. Da de bibelske tekster i reglen ikke angiver en affattelsesdato eller andre præcise oplysninger om deres affattelses-tidspunkt eller sted, må man i stedet søge at placere dem inden for et tidsrum, der i begge ender afgrænses mere eller mindre sikkert på baggrund af forskellige oplysninger. Disse afgrænsninger kaldes *terminus post quem* og *terminus ante quem*.

Terminus post quem angiver den tidligst mulige datering. *Terminus post quem* fastsættes ud fra begivenheder eller skrifter, som teksten ikke kan være blevet skrevet før. Hvis en tekst nævner angrebet på World Trade Center 11. september 2001, så er den med sikkerhed skrevet efter denne dato. Samtidig må man huske, at visse begivenheder kan forudsiges udetaleret af personer med en smule analytisk evne. En politisk iagttager, der i 1912 forudsiger 1. verdenskrig, er bestemt ikke en umulighed. Mange vigtige historiske begivenheder er blevet forudsagt inden de fandt sted, men hvor forudsigelserne ikke er blevet taget alvorligt inden begivenhederne, fordi de er blevet fremsat af meget små grupperinger i samfundet eller af enkeltpersoner, er de efterfølgende blevet taget frem.

I forbindelse med dateringen af nytestamentlige skrifter må man på samme måde være forsigtig med at fastsætte en *terminus post quem* på baggrund af templets fald. Med den store uro, som eksempelvis Ant. 17,10,4 (17,269) viser, at der var i Judæa, har det ikke krævet nogen stor analytisk begavelse længe før år 70 e.Kr. at forudsige, at forholdet mellem romere og jøder ville eksplodere inden for en ikke nærmere defineret fremtid med Jerusalems ødelæggelse som sandsynligt resultat. Som teolog må man endvidere altid holde muligheden for genuin profeti åben. Hvis Gud ikke har den magt, er han ikke Gud.

Ligesom begivenheder kan ligge til grund for *terminus post quem* kan også andre tekster gøre det. Det er yderst utænkeligt, at dette speciale er skrevet før Acta, da jeg konstant henviser til netop Acta. Man kan derfor i første omgang fastsætte en *terminus post quem* for denne opgave ved år 58 e.Kr., som er den absolut tidligst mulige datering for Acta. Dette vil gælde for ethvert skrift, der nævner Acta.

I den anden ende af tidsperioden vil man have *terminus ante quem*, som er den seneste mulige datering. På en måde kan man sige, at den fastsættes på samme måde som *terminus post quem*, men med modsat fortegn.

Den kan fastsættes på baggrund af andre tekster, som eksempelvis henviser til eller citerer fra den pågældende tekst. Sådanne tekster må nødvendigvis være senere, og vil dermed give en

terminus ante quem. Sådanne forhold kan dog, som vi senere skal se i forholdet mellem Acta og Josefus, blive ganske komplicerede at påvise.

Hvor begivenheder var gode at fastsætte *terminus post quem* på baggrund af, er de straks sværere at bruge i forbindelse med *terminus ante quem*. For det første kan en forfatter godt skrive efter en begivenhed uden at have kendskab til den eller uden at finde den relevant, men han kan, for det andet, også bevidst lade som om han ikke har kendskab til begivenheden for at få sin tekst til at virke ældre, end den er.

Når man vil datere en tekst, må man begynde med de mest sikre grænser, man kan fastsætte og derfra arbejde sig indad, så spændet mellem grænserne bliver mindre og mindre.

En måde at systematisere de forskellige former for data, der kan bruges til at fastsætte grænserne, er denne, der tager udgangspunkt i Richard Pervos metodeafsnit i "Dating Acts"¹. Jeg har selv tilføjet 1,2,2 og opdelt 1,3 i to underpunkter.

1 Direkte tegn

1.1 Paleografiske beviser. Det drejer sig primært om manuskripter, der kan dateres.

En tekst kan ikke være yngre, end det ældste manuskript eller manuskriptfragment vi har fra den. Drejer det sig om et fragment, giver det teknisk set kun en *terminus ante quem* for den del af teksten, der er indeholdt i fragmentet, da andre dele af teksten kan være redigeret eller tilføjet senere.

1.2 Eksterne citater.

1.2.1 Ofte vil der forekomme citater fra en given tekst i andre tekster. Dette kan forekomme både med og uden kildehenvisning. Hvis der ikke er nogen kildehenvisning, må det altid vurderes, hvilken tekst, der er kilde for den anden, eller om citatet kan komme fra en fælles kilde.

1.2.2 Ligesom en tekst kan være citeret uden kildehenvisning, kan et skrift også være nævnt, uden at der citeres fra det.

1.2.3 Udtryk, der bruges i andre tekster, og som med rimelig sikkerhed kan siges at stamme fra den tekst, der søges dateret, har samme funktion som citater, men er mindre sikre, da der er en større risiko for, at de blot er faste udtryk i det miljø, hvor forfatterne arbejder, og altså ikke viser nogen litterær afhængighed, men blot, at teksterne er skrevet i samme miljø.

1.3 Interne data. En tekst kan ikke være færdiggjort før den seneste begivenhed, der nævnes i den, har fundet sted, eller den seneste person har levet.

1.3.1 Begivenheder, der tydeligt, men implicit, ligger som en del af tekstens

1 Pervo (2006) 13

referenceramme, giver også en indikation af, hvornår teksten tidligst kan være skrevet.

- 1.3.2 Omvendt vil begivenheder, der hverken nævnes eller ser ud til at være en del af tekstens referenceramme kunne markere et seneste affattelsestidspunkt. Det skyldes, at nogle begivenheder har så markant en indflydelse i forskellige kredse, at de grundlæggende influerer hele den måde man tænker på i dem.

2 Indirekte tegn

- 2.1 På samme måde som en tekst kan være citeret af andre tekster, kan den også selv indeholde citater fra eller henvisninger til andre tekster. Disse kan som ovenfor være mere eller mindre tydelige.
- 2.2 Da mange tekster refererer til institutioner, bevægelser, idéer eller grupper i samfundet, kan dette være med til at datere en tekst. Ofte vil en forfatter, der søger, at få sin tekst til at se ældre ud end den er, falde igennem netop her. Tilstedeværelsen af eksempelvis anakronismer i en tekst kan afsløre, hvornår den virkelig er skrevet.
- 2.3 Da sprog ændrer sig over tid, kan sproget i en tekst også vise, hvornår den er skrevet. Det kræver dog, at der eksisterer et godt sammenligningsgrundlag, så man faktisk ved, hvornår eksempelvis et fagudtryk er anvendt for første gang. Man må her være opmærksom på, at senere redaktioner kan have moderniseret sproget.

Inden for alle kategorierne vil der findes mere eller mindre sikre tegn. Da sikkerheden oftest skal vurderes ud fra, hvor sikker en relation er mellem teksten og noget andet, vil det ofte være arbejdet med at påvise denne relation, der i praksis udgør dateringsarbejdet. Det er ikke her muligt at give en nærmere udfoldelse af de mange forskellige metoder, der må bruges i en datering.

Da forholdet mellem Josefus og Acta er et litterært forhold, er det dog på sin plads at se lidt nærmere på den metode, der gælder for undersøgelsen af relationen mellem to tekster. Dennis R. MacDonald har opsat seks kriterier², som også Pervo anvender³, og som jeg derfor også vil benytte til at undersøge, om Pervos konklusioner holder. Det skal bemærkes, at MacDonald egentlig har udviklet kriterierne til at undersøge om én tekst imiterer en anden, og at de derfor ikke alle er lige egnede, og at de til nogle af de undersøgelser af forholdet mellem Acta og Josefus, jeg vil udføre, kun kan bruges som inspiration. Pervo selv ser ikke dette forhold som et problem, men bemærker det blot i en note.

2 MacDonald (2000) 8-14

3 Pervo (2006) 26f

1. *Accessibility*, som er en undersøgelse af, hvor udbredt den tekst, der hævdes efterlignet, har været på det tidspunkt, hvor efterligningen er skrevet. Når der arbejdes med datering er dette kriterium ubrugeligt, da netop dateringen er af afgørende betydning for tilgængeligheden.
2. *Analogy*, som er en undersøgelse af ligheder i plot, personkarakteristikker og lignende.
3. *Density*. Her vurderes de direkte ligheder, der er mellem to tekster. Det kan være ens formuleringer eller de ligheder, der er fundet under *analogy*. Kvaliteten af disse ligheder er det afgørende, ikke antallet.
4. *Order*, hænger sammen med *Density*, men her vurderes rækkefølgen af lighederne. En høj lighed i rækkefølgen øger sandsynligheden for litterær afhængighed.
5. *Distinctiveness*. Her søger man efter udtryk, temaer, opfattelser og lignende, som er sjældne, og som det derfor er usandsynligt, at to forfattere har brugt uafhængigt af hinanden. Da Acta og Josefus ofte er de eneste kilder, vi har, som det er naturligt for at omtale bestemte begivenheder, er *distinctiveness* et kriterium, der skal bruges varsomt. En oplysning er ikke sjælden, fordi der kun er to forfattere, for hvem den er relevant. Den er sjælden, hvis kun få ud af mange mulige kilder nævner den. Pervo bruger dette argument i en lang række af de passager, hvor han argumenterer for at Acta er afhængig af Josefus.
6. *Interpretability*, som er vurderingen af, om den tese, at en given tekst er afhængig af en anden given tekst, giver en øget forståelse, eller om den snarere skaber nye problemer. Dette kriterium er afgørende. Hvis det ikke opfyldes, kræves der meget stærke beviser fra de andre kriterier.

Jeg vil som hovedregel ikke lade disse kriterier komme eksplicit til anvendelse, men de vil ligge implicit i vurderingerne af de forskellige passager. Da Pervo har truffet samme valg, kan det til tider være svært at se, hvilke kriterier han arbejder efter på et givent sted.

Når man har indskrænket det tidsrum inden for hvilket en tekst kan være skrevet så meget som muligt, kan man begynde at arbejde med alle de ting, der ikke siger noget om et før eller et efter, men som passer bedre til et bestemt tidspunkt end til et andet. Den slags forhold kan så medvirke til at fastsætte en mere præcis dato inden for det tidsspænd, man har etableret. Dette arbejde vil som hovedregel være et spørgsmål om faglige skøn, der altid vil kunne diskuteres. Jeg vil arbejde med en række af disse forhold, når jeg har behandlet Actas forhold til Josefus.

3 Opsætning af sikre rammer for dateringen af Acta

For dateringen af Acta er der nogle brede rammer, der er generel enighed om. Det er disse rimeligt sikre rammer, jeg her vil præsentere, mens jeg samtidig vil undersøge, hvor smalle de kan gøres uden at blive kontroversielle. Grænsen mellem de sikre og de mindre sikre rammer er dog flydende. Derfor vil også det følgende have karakter af en indsnævring.

3.1 *Terminus post quem*

Når der skal fastsættes en *terminus post quem* for Acta, er der i hovedsagen tre mulige grænser, der må undersøges.

Den første er indlysende og sikker. Acta kan ikke være skrevet, før de begivenheder, der berettes om, har eller påstås at have fundet sted. Da Paulus' fangenskab i Rom er den kronologisk set seneste begivenhed, danner det en sikker *terminus post quem*. Dateringen af Paulus' fangenskab er en smule usikker, og da det er muligt, at Acta er skrevet i begyndelsen af fangenskabet, hvorefter de sidste to vers er tilføjet, må *terminus post quem* sættes til 60 e.Kr.⁴

Den anden mulige grænse ligger ved templets fald. Da det er hævet over enhver rimelig tvivl, at Acta er skrevet senere end Lukasevangeliet, vil en datering af dette skrift til efter Templets fald samtidig betyde, at også Acta er skrevet efter ødelæggelsen af Templet i 70 e.Kr. En sådan datering baserer sig på to forhold. For det første at Lukas formodes at have brugt Markus som kilde og derfor dateres senere end Markus, der normalt dateres omkring 70 e.Kr. For det andet, at Jesus i Luk 19,41-45 og 21,20-25 forudsiger Templets og Jerusalems fald, ligesom han gør det i Mark 13.

Jeg vil i afsnit 5.2.1 se nærmere på Templets fald og argumentere for, at det ikke etablerer *terminus post quem* for hverken Acta eller de synoptiske evangelier. Det er i jødisk profetisk tradition helt almindeligt at true folket med, at Gud vil straffe deres synder ved at lade fjender angribe dem og i sidste ende ødelægge Jerusalem og sende folket i eksil. Samtidig havde der på Jesu tid allerede været så mange oprør i landet gennem en meget lang periode, at det snarere var usandsynligt, at Jerusalem og Templet ville overleve det, end at de ville blive ødelagt. Jesu forudsigelser rummer netop ikke nogen tidshorisont. Havde Jesus forudsagt, at templet skulle ødelægges eksempelvis 37 år efter hans død, ville der være langt større grund til skepsis. Det samme gælder for dateringen af Markus, der derfor ikke kan bruges til at skubbe dateringen af Lukas frem til efter 70 e.Kr. Det gælder uanset om et afhængighedsforhold mellem de to kan godtgøres.

Den tredje mulighed for at fastsætte en *terminus post quem* vedrører forholdet mellem Acta og

4 Årstal omkring Paulus er generelt usikre, men jeg vil generelt antage at han kommer til Rom i 60 e.Kr.

Josefus. Hvis det kan godtgøres, at forfatteren til Acta bruger Josefus' *Antiquitates Judaicae* som kilde, så er Acta med sikkerhed skrevet efter år 94 e.Kr., hvor dette værk kom. Jeg vil ikke her behandle dette spørgsmål, da det vil blive behandlet grundigt i afsnit 6.

3.1.1 Anakronismer

En anden måde at fastsætte en *terminus post quem* på er at søge efter mulige anakronismer i teksten. Omtales der forhold i Acta, som først er mulige på et senere tidspunkt, er det ikke muligt, at de er beskrevet før dette. Jeg vil her blot behandle den mest almindeligt omtalte.

I sin kommentar til Acta indleder Hans Conzelmann med følgende sætning:

*”It is doubtful that the pastoral letters show knowledge of Acts. There is indeed a certain theological similarity: both operate with a similar conception of tradition, both refer to the laying on of hands and to ordination, and both associate the institution of presbyters with Paul, **contrary to historical fact.**”⁵*

Allerede i sin indledende sætning vælger Conzelmann altså at så tvivl om Actas historiske troværdighed ved at pege på en anakronisme: Paulus indførte ikke ordningen med presbytere i menighederne. Det er underforstået, at denne ordning først senere blev indført i kirken.

Hvis Conzelmann har ret, så har det på to forskellige måder indflydelse på dateringen af Acta. For det første, kan Acta ikke dateres til et tidspunkt før man begyndte at have presbytere i menighederne. For det andet, ville man i menigheder, hvor ordningen med presbytere endnu var forholdsvist ny, have husket, at ordningen ikke gik tilbage til Paulus.

Anakronismer kan kun forklares med relativt stor tidsafstand. Hvis presbyterordningen først opstod omkring 90 e.Kr. og Acta blev skrevet i 100 e.Kr., ville denne anakronisme allerede på det tidspunkt have været et skud for boven på Actas troværdighed. Acta ville i så fald have været ubrugelig som eksempelvis en intern apologi for Paulus og hans teologi; man ville have afvist den som opspind.

Ordningen med presbytere finder vi bevidnet i flere kilder. I det nytestamentlige materiale finder vi dem i eksempelvis Tit 1,5-7 og i 1. Pet 5,1. Imidlertid optræder de stort set ikke i de sikre Paulusbreve, hvilket har gjort, at mange⁶ mener, at Paulus ikke kendte en sådan ordning. Uden for NT findes ordningen bevidnet af Ignatius⁷, der skriver i det første årti af andet århundrede⁸. På hans tid er der en tydelig struktur i menigheden med biskop, presbytere og diakoner.

Før ham findes embederne også bevidnet i 1. Clement⁹, som formodes at være skrevet i sidste

5 Conzelmann (1987) xxvii (Min fremhævnings)

6 Conzelmann (1987) 112; Pervo (2006) 111-115

7 Ign til Fil10,2 i Cappelørn e.a. 143

8 Ibid.(1987)112

9 1. Clem. 1,3 i ibid. 55 & 1. Clem 42,5 i ibid 77

årti af første århundrede¹⁰ og biskop og diakon i Didake¹¹, som ofte dateres til begyndelsen af andet århundrede¹². Mest interessant er omtalen i 1. Clement, hvor ordningen med presbytere er en helt selvfølgelig ordning med stor autoritet. Menigheden i Korinth har nemlig begået den synd, at de har gjort oprør imod deres presbytere. Dette oprør er anledningen til brevet¹³. Da presbyterne altså allerede før 100 e.Kr. tilsyneladende er en generel ordning i den del af kirken, hvor Paulus rejste rundt, må ordningen være opstået meget hurtigt efter Paulus, hvis ikke han har været med til at indføre den. Ellers kan den dårligt have opnået den autoritet, som den ser ud til at have hos Clement.

Paulus bruger ikke plads på struktureringen af menighederne i sine breve, men det er naturligt at forestille sig, at Paulus og apostlene har indrettet dem sådan, som de var vant til, at man indrettede menigheder. De var jøder, og de var således vokset op med den struktur, man havde i synagogerne. Her var der netop en ordning med presbytere, som ledte menigheden. Denne ordning har været naturlig for både Paulus og de jøder, der har været med i menighederne rundt omkring. Måske netop derfor har Paulus ikke haft behov for at skrive om det i sine breve, ligesom han generelt er mere interesseret i åndelige og etiske emner end i struktur.

I Filipperbrevet adresserer Paulus brevet ”til de hellige i Filippi, samt tilsynsmænd og menighedstjenere”¹⁴. Da Filipperbrevet normalt anses for autentisk, er dette et meget stærkt vidnesbyrd om en tidlig hierarkisk struktur i menighederne, selvom dette sted af nogen søges forklaret som en senere interpolation.¹⁵

I modsætning til hvad Conzelmann mener, ser det altså ud til, at alle de tre embeder, der nævnes af Ignatius, er kendte allerede på Paulus' tid. Eventuelt kan biskop og presbyter have været samme embede til at begynde med. Det tyder Paulus' tale i Milet på. I Acta 20,17 sender Paulus bud efter presbyterne i Efesus, men da de er ankommet, kalder han dem for biskopper i vers 28. Det tyder på, at Acta er skrevet på et tidspunkt, hvor der ikke er nogen forskel på de to embeder, men hvor betegnelserne bruges synonymt om menighedens ledere. I den struktur, der senere opstod, havde hver menighed kun én biskop. Det tyder på, at Acta er skrevet inden denne opdeling af de to embeder fandt sted.

At Acta omtaler indsættelse af presbytere, må derfor snarere regnes for et vidnesbyrd om, at ordningen faktisk har eksisteret på Paulus' tid end på, at Actas forfatter har været sjusket med sine historiske oplysninger. Vi har ingen kilder overhovedet, der tyder på, at der ikke har eksisteret en

10 Ibid. 46

11 Didake 15,1 i ibid. 41

12 Ibid. 22

13 Ibid. 46

14 Alle danske bibelcitater er fra DO92

15 Sturdy (2007) 62

sådan struktur, alene kilder, der ikke omtaler den. Det er svært at forestille sig, at der ikke har været en form for lederskab i menighederne fra begyndelsen af. Hvordan dette lederskab skulle have været struktureret, hvis der ikke var indsat presbytere i en ordning, der lignede synagogernes, har Conzelmann tilsyneladende ikke noget bud på.

3.2 *Terminus ante quem*

Hvor der altså er tre oplagte muligheder for en *terminus post quem*, er der flere mulige *termini ante quem*. Desværre er de fleste ret usikre, og de ligger alle så sent, at kun meget få forskere daterer Acta i nærheden af dem.

De ældste manuskripter, der er bevaret, har ingen reel betydning for dateringen af Acta. Det ældste kendte fragment er 0189, som dateres til omkring 200 e.Kr. Andre fragmenter findes fra tredje århundrede, men der er altså ikke paleografiske beviser, for at Acta eksisterede i det andet århundrede.

Acta er imidlertid omtalt tidligere. De tidligste forfattere, der med sikkerhed omtaler Acta er Irenaeus i *Adversus Haereses* (Haer.) og Clement af Alexandria i *Stromata*. Mens dateringen af *Stromata* er en smule usikker, dateres Haer. omkring 180 e.Kr., sandsynligvis tidligt i perioden. I Haer. 3,13,3 omtaler Irenaeus Acta ved navn. Han omtaler også Acta i 3,12,11 og 3,15,1.¹⁶ Irenaeus omtaler med tilsyneladende selvfølgelighed Acta som en autoritet og nævner Lukas, Paulus' følgesvend, som forfatter i Haer 3,13. Med stor sikkerhed kan 175-180 e.Kr. derfor sættes som *terminus ante quem* for Acta.

Allerede i årtierne inden cirkulerer flere apostelakter og de såkaldte pseudoclementiner, som utvivlsomt er skrevet af personer, der brugte Acta. Dette flytter *terminus ante quem* tilbage til ca. 160 e.Kr.¹⁷.

Forud for dette findes en række forfattere, der måske bruger Acta som kilde, men gør det uden henvisning. Det er ikke muligt at påvise dette med sikkerhed, da der ofte er tale om sproglige ligheder, der kan være indirekte citat. Da sådanne sproglige udtryk dog lige så vel kan være faste udtryk i den tidlige kirke, som både den pågældende forfatter og forfatteren til Acta har brugt ubevidst, kan det ikke bruges som bevis¹⁸. Endvidere eksisterer flere af teksterne kun som fragmenter hos Euseb, hvor det ofte er svært at se, nøjagtigt hvor citatet slutter, og hvor Euseb begynder.

16 Pervo (2006) 15

17 Ibid. 16

18 Et interessant aspekt af det sproglige sammenligningsarbejde, som jeg desværre ikke har mulighed for at forfølge, er den grad af sproglig lighed, der kræves, for at et skrift menes at være afhængigt af Acta. Det er min aldeles subjektive opfattelse, at kravene her er en del højere end dem, der stilles, når det søges at bevise, at Acta er afhængig af Josefus.

På baggrund af Polycarps brev til Filipperne 1,2, hvor der er markante sproglige ligheder, er nogle tilbøjelige til at sætte 130 e.Kr. som *terminus ante quem*, men 150 e.Kr. må foretrækkes, hvis rammerne i første omgang skal være ukontroversielle.¹⁹

Det betyder, at der kan opstilles et tidsspænd, der løber fra ca. 60 e.Kr. til ca. 150 e.Kr. Inden for denne periode er Acta med meget stor sikkerhed skrevet. Hvis det kan påvises, at Actas forfatter har brugt Josefus som kilde, kan spændet yderligere indskrænkes til 95-150 e.Kr.

Allerede omkring 110-120 e.Kr. er det overvejende sandsynligt, at Markion kender Lukasevangeliets, men det er mindre sikkert, om han også kender Acta.²⁰ Hvis de imidlertid har samme forfatter, er det sandsynligt, at *terminus ante quem* må rykkes yderligere nogle årtier tilbage, men kilderne til Markion er for usikre til at dette kan gøres med rimelig sikkerhed.

Da Acta yderst sjældent dateres efter 130 e.Kr.²¹ er den nøjagtige fastsættelse af denne *terminus ante quem* i praksis ikke særlig interessant.

4 Actas litterære og teologiske formål

Der er gennem tiden fremsat flere teorier om, hvad Acta er. Her må der skelnes mellem et litterært formål og et teologisk formål. Selvom de to naturligvis ikke kan adskilles fuldstændigt, kan det give en del forvirring, hvis de blandes sammen.

4.1 Actas litterære hensigt

Med litterær hensigt mener jeg spørgsmålet om, hvilken historie Acta ønsker at fortælle. Acta er i en eller anden forstand et historisk værk, men fokus for denne fortælling er omdiskuteret.

Ofte ses Acta som enten en Paulusbiografi, en beretning om evangeliets udbredning, eller en beskrivelse af evangeliets vej til Rom. Alt efter hvilket af disse syn man anlægger på Acta, får det betydning for, hvad man ser som formålet med skriftet og således også formålet med beskrivelsen af de enkelte begivenheder i værket.

Acta kan ses som et biografisk værk, primært som en Paulusbiografi. Da Paulus først kommer ind i historien i 7,58, er Acta dog også andet end det. Der er to muligheder. Man kan vælge, at se kapitlerne op til Paulus introduceres som en art indledning. Det virker dog ikke sandsynligt, at en fjerdedel af værket udelukkende er indledning, selvom kapitlerne naturligvis også giver en baggrund for at fortælle om Paulus. Mere sandsynligt er det dog, at Actas forfatter både ønsker at fortælle om Paulus og om de andre store personer i kirkens første tid, men at hans primære fokus er på Paulus.

19 Ibid. 26

20 Ibid. 24-25

21 Ibid. 359-363

Der er i Acta et tydeligt ønske fra forfatterens side om at fremstille Paulus positivt. Han er på én gang rettroende jøde og rettroende kristen. Hans kristentro er en fuldendelse af den jødedom, han blev født med. Paulus har anerkendelse fra menighederne i Jerusalem og Antiokia og er derfor en sand apostel. Han forstår at begå sig i de finere kredse, og hans forhold til romermagten er godt. Acta kan derfor have været et forsvar for en paulinsk teologi i en intern strid i kirken, hvor Paulus' autoritet har været under angreb.

Hvis Acta skal ses som en Paulusbiografi, er der to muligheder, man må vælge imellem. Enten har forfatteren planlagt at skrive et tredje bind, hvor Paulus' liv fortælles til ende, hvad enten det nu slutter efter retssagen i Rom, eller han rejser til Spanien. Alternativt må forfatteren have haft en uvilje imod at fortælle, hvordan Paulus' liv endte. En uvilje, der bliver mere og mere uforståelig, jo senere man daterer Acta.

Med udgangspunkt i Actas første vers kan Acta ses som en beretning om evangeliets udbredelse. Det sidste Jesus siger til sine disciple inden sin himmelfart, er, at de skal være hans vidner i Jerusalem og i hele Judæa og Samaria og lige til Jordens ende (Acta 1,8). Hvis det er programerklæringen for Acta, så er evangeliets udbredelse Actas emne.

Mønsteret i vers 8 følges, men lider et alvorligt knæk i Acta 21,27, hvor Paulus' fangenskab bliver temaet i Acta i stedet for missionen. Da dette tema fylder næsten én tredjedel af bogen, er det nok til, at der må sættes spørgsmålstegn ved evangeliets udbredelse som hovedtema i Acta.

Hvis Acta omhandler evangeliets udbredelse, er en anden mulighed også her, at Acta er andet bind i en planlagt trilogi, da opgaven fra Acta 1,8 ikke er udført ved afslutningen af Acta.

Mere specifikt kan Acta ses som beretningen om evangeliets vej til Rom, men på mange måder ligner det en teori, der er konstrueret ud fra de ting, der passer, og som ignorerer de ting, der modsiger teorien. For teorien taler, at Acta faktisk ender i Rom. Flere steder møder man den vurdering, at årsagen til, at Paulus' død ikke omtales er, at det ikke er relevant for bogens virkelige formål, nemlig at fortælle, at evangeliet og Paulus kom til Rom²².

Der er imidlertid også alvorlige ting, der taler imod denne teori. For det første er der allerede kristne i Rom, da Paulus når dertil. Det ved vi mindst to steder fra: Paulus sendte selv et brev til menigheden i Rom, længe inden han kom dertil, og af dette brev fremgår det, at menigheden i Rom må have haft en vis størrelse og alder, da Paulus i Rom. 1,8 skriver, at "*der i hele verden forkyndes om dens tro*". Endvidere forventer Paulus, at de kan hjælpe ham med at komme videre til Spanien, hvilket må betyde, at menigheden har en vis størrelse og indflydelse.

At der allerede var kristne i Rom, ved vi også af, at Acta i 28,15 beretter, at brødrene i Rom kom ud og mødte Paulus uden for byen. Acta er altså selv klar over, at det ikke er Paulus, der

22 Conzelmann (1987) 228

bringer evangeliet til Rom²³.

For det andet bliver Rom aldrig nævnt som målet for evangeliet i Acta. Rom er en utilsigtet udvikling, der, som nævnt ovenfor, ikke passer med Acta 1,8. Rom er ikke verdens ende, men dens centrum. Kun fra et lokalt Jerusalemistisk synspunkt som det, der findes i Acta 2,9-11, er Rom verdens ende. For Acta er øerne i Middelhavet barbariske. De er civilisationens og verdens ende, sådan som det ses i Acta 28,2, hvor øboerne på Malta kaldes barbarer. Rom derimod er nærmest hjemligt. Her findes de kendte steder Forum Appii og Tres Tabernae. Rom er ikke verdens ende²⁴.

Hvis Acta omhandlede evangeliets vej til Rom, havde det været naturligt, om både Peter og Paulus fortsatte med at være hovedpersoner i skriftet, da begge kommer til Rom og dør der omtrent samtidigt.

Da ingen af de ovennævnte muligheder virker helt tilfredsstillende, er det nærliggende at formode, at Acta har et formål, der peger i flere retninger. Der er ingen tvivl om, at Acta omhandler evangeliets udbredelse, men kun i nogle områder, nemlig der, hvor Paulus spiller en rolle. Der er heller ingen tvivl om, at der er en del af Acta, der fungerer som biografi. Særligt kapitlerne om rejsen til Rom peger i den retning, da de primært handler om Paulus og hans person, som der tegnes et smukt portræt af i disse kapitler. Omvendt ser det ikke ud til, at Acta faktisk kan være en beskrivelse af evangeliets vej til Rom, af den simple grund at evangeliet var der, længe før Paulus nåede dertil.

På baggrund af disse forhold må man sandsynligvis opgive at finde et simpelt og enstrengt formål med Acta. I stedet må man konstatere, at formålet med Acta er flerstrengt. Både evangeliets udbredelse og Paulus' virke ser ud til at være væsentlige formål for Acta. Begge beskrives på en måde, hvor Helligånden er en vigtig faktor, således at Helligånden kan siges at være Actas virkelige hovedperson. Det mest sandsynlige kunne derfor være, at forfatteren har ønsket at skrive om evangeliets udbredelse ud fra de kilder, han har haft, og her har Paulus været den person, han har vidst noget om. Det peger i retning af en tidlig datering, da kilderne til Peters og Paulus' liv må formodes at have været lige gode for en forfatter omkring 110 e.Kr., hvorimod de omkring år 60 e.Kr. vil have været forskellige alt efter hvor, man har befundet sig. Paulus' liv har sandsynligvis ikke været velkendt for folk i Rom. Netop at give romermenigheden et indblik i Paulus' liv, kan derfor have været en del af formålet med Acta.

4.2 Actas teologi

Actas teologi kunne alene være emnet for et speciale, og jeg vil derfor nøjes med at fremhæve tre generelle træk ved den; træk, der tyder på, at evangeliets udbredelse er temaet i Acta.

23 Wenham (1991) 228

24 Alexander (2005) 213-214

Actas teologi er fyldt med guddommelig indgriben. Gud griber ind overalt, hvor han ønsker det. Han gør det primært, men ikke udelukkende, i frelseshistorien²⁵. Pinsedag er en form for annoncering af denne indgriben. Selvom Jesus for til himmels, så er Gud stadig på jorden og handler. Apostlene taler på fremmede sprog pinsedag, Stefanus og apostlene gør tegn og undere, profeten Agabos profeterer hungersnød og Paulus' tilfangetagelse, og Paulus rejser til Makedonien efter en drøm. Listen er nærmest endeløs. Også i talerne er det gang på gang Gud, der fremhæves som den aktive person. Stefanus' forsvarstale i Acta 7 er et glimrende eksempel. Her er det tydeligt, at Gud er den, der handler i Israels historie. Alle store begivenheder har Gud som primær aktør. Dette er et vigtigt punkt i Actas teologi. Lukas ønsker at vise, at Gud er altings herre.

Der hvor Guds indgriben er særligt vigtig i Acta, er omkring hedningemissionen. Det er tydeligt, at hedningemissionen er Guds vilje. Det viser beretningerne om den etiopiske hofmand i kap. 8, Cornelius i kap. 10 og Paulus' drøm i kap. 16 for blot at nævne nogle få eksempler.

Et andet vigtigt punkt i Actas teologi er parousiudeblivelsen, som egentlig ikke er et tema i Acta og som netop derfor er vigtigt. Allerede i selve skrivningen af Acta ligger der et opgør med nærforventningen. Missionshistorie bliver først interessant, når man forventer, at der er et fremtidigt publikum. Selvom Acta har et forkyndelsespotentiale, tyder alt på, at Acta primært er ment som historie. Acta er ikke som sådan et forkyndende skrift. For en forfatter præget af nærforventning ville Actas begivenheder ikke være vigtige at skrive om. Lukasevangeliets store fokus på etik er på sin vis også et udtryk for samme opgør med nærforventningen. Etik bliver først for alvor vigtigt, når menigheden skal finde sig en plads i verden.

Også Conzelmann ser parousiudeblivelsen som et vigtigt punkt i Lukas' teologi. Han ser i Lukas' værker en tænkning af historien i tre dele, hvor den tid, Acta beskriver begyndelsen af, er kirkens og Helligåndens tid²⁶. Hvor Faderen altså var hovedpersonen i GT, og Jesus i evangeliet, er Helligånden det nu i Acta.

Endelig har Acta et stærkt irenisk præg. Stridigheder i kirken løses meget fredeligt og der er ikke tegn på alvorlige indre splittelser i kirken. Ligesom i Paulus' breve er enhed i kirken et vigtigt tema.

4.3 Talerne i Acta

En meget stor del af Acta består af taler, som holdes af vigtige personer i historien. De fleste kommentarer til Acta tilslutter sig det synspunkt, at det er Actas forfatter, der har skrevet talerne, og at de altså ikke skal ses som nedskrivninger af de taler, der rent faktisk blev holdt ved de omtalte

25 Conzelmann (1960) 149

26 Ibid. 150

begivenheder, forudsat de fandt sted²⁷.

Spørgsmålet om talernes autenticitet er ikke vigtigt for dateringen af Acta, men da talerne fylder så meget, som de gør, i Acta, er det et spørgsmål, der i det mindste må nævnes i et speciale om Acta, ikke mindst fordi dateringen har relevans for forståelsen af talerne, da teologien i talerne må ses som udtryk for en eksisterende teologi på affattelsestidspunktet.

De teologer, der fastholder, at der er tale om autentiske taler, forsøger ofte at forklare, hvordan Lukas har haft kendskab til talerne. Hvem har kunnet overlevere taler, der blev holdt i så mange forskellige kontekster?

Jeg vil her blot nævne ét enkelt eksempel på en sådan forklaring, for at vise, hvordan de fungerer:

F. F. Bruce mener, at Actas viden om Gamaliels tale i Acta 5 kommer fra Paulus, der har fået begivenhederne refereret af netop Gamaliel, der var hans læremester²⁸. Generelt kan man konkludere om alle disse ideer til kilder, at de ikke er umulige, men at der samtidig ikke er nogen former for data, der understøtter dem.

Omvendt afviser eksempelvis Pervo talerne som ren fiktion. Gamaliels tale kalder han således ”*a Lucan composition based on a topos*”²⁹. Talerne anses her for at være retoriske virkemidler, som Lukas bruger for at gøre sin historie levende og troværdig, ligesom han opdigter begivenheder, når det er nyttigt. Denne forståelse underbygges af overbevisende sproglige og argumentationstekniske analyser af talerne, der viser, at eksempelvis Peter og Paulus taler og argumenterer stort set ens og i øvrigt har et typisk lukansk sprog³⁰, som de deler med blandt andre Gamaliel og Stefanus. Denne forståelse af talerne forudsætter for mig at se en sen datering af Acta.

Hvis Acta dateres tidligt, forekommer det mere troværdigt at vælge en mellemvej. Med mindre Acta betragtes som aldeles utroværdig rent historisk, er der ingen grund til at betvivle, at i det mindste størsteparten af de omtalte taler er blevet holdt. Da de førømtalte sproglige analyser dog også må tages alvorligt, er det sandsynligt, at Lukas har haft adgang til traditioner, der giver et indblik i talernes indhold, men ikke i deres ordlyd. På baggrund af disse traditioner har Lukas så skrevet talerne, så de udtrykker det, taleren sagde eller ville have sagt, men ikke gør det med hans egne ord. Denne fremgangsmåde var almindelig og fuldt accepteret i antik historieskrivning³¹.

Talerne bliver således et udtryk for forfatterens forståelse af de begivenheder, der fandt sted, og de må snarere ses som kilder til forfatterens teologi end som præcise nedskrivninger eller resuméer af de holdte taler.

27 Hemer (1989) 418

28 Bruce (1952) 146

29 Pervo (2009) 146

30 Mason (1992) 195

31 Ibid. 194

Dette gør ikke talerne ubrugelige, men gør det muligt at forstå dem rigtigt. Samtidig må det så accepteres, at vi ikke ved, hvor gode kilder Lukas har haft til talerne, og at vi altså ikke ved, hvor tæt hans versioner ligger på de oprindelige taler.

5 Actas forfatter

Gennem tiden har det været kraftigt diskuteret hvem, der er forfatter til Lukasevangeliet og Acta, et spørgsmål, der naturligvis hænger nøje sammen med dateringen. Man kan ikke både hævde lægen Lukas som forfatter og så datere til 110 e.Kr. De fleste mener, at samme forfatter har skrevet begge værker. Det gælder forskere som Pervo³², Conzelmann³³, Adolf Harnack³⁴ og mange andre, der på baggrund af stil, sprog og teologi bemærker en så stor lighed, at den eneste mulighed er, at bøgerne har samme forfatter.

Samtidig er der også forskere, der mener, at Acta er en senere efterligning af Lukas' stil, så der skulle være to forskellige forfattere til Lukas og Acta. En fortaler for dette er John Sturdy, der i sin bog "Redrawing the boundaries" fra 2007 på baggrund af sproget og teologien hævder, at værkerne ikke kan være skrevet af den samme. Han viser dog ikke selv dette, men refererer til syv forskere, der skrev mellem 1873 og 1915³⁵. Alene hans mangel på referencer til nyere litteratur viser, at han repræsenterer et meget begrænset mindretal i forskningen.

Med udgangspunkt i den eksisterende konsensus er det altså rimeligt at behandle Lukasevangeliet og Acta med den forudsætning, at de to værker har samme forfatter. Jeg vil derfor i overensstemmelse med en udbredt litterær tradition kalde forfatteren Lukas, således at "Lukas" er synonymt med udtrykket "Actas forfatter", og der ligger altså ikke nogen egentlig identifikation i navnet, med mindre det siges eksplicit.

Ifølge traditionen er forfatteren identisk med den Lukas, som Paulus omtaler i Filem 24 og 2. Tim 4,11, og som i Kol 4,14 kaldes Lukas, lægen. Ingen steder i Bibelen får vi andre informationer om ham end hans navn og hans profession. Hos kirkefædrene er det generelle billede, at han var fra Antiokia, at han rejste sammen med Paulus, og at han selv døde i den høje alder af 84 år.³⁶

Hvis kirkefædrene har ret i, at Lukas er forfatteren til Acta, må ethvert forsøg på en datering efter år 100 e.Kr. være udelukket. Da vi ved så lidt om Lukas, vil selv en tidlig datering dog ikke være ensbetydende med, at han er forfatteren. En anden og ukendt person kan også være forfatter til Acta, selv hvis skriftet dateres tidligt.

32 Pervo (2006) 11-12

33 Conzelmann (1987) xl-xli

34 Harnack (1911) 12

35 Sturdy (2007) 49

36 Fitzmyer (1989) 3f

Selvom vi altså ikke kender forfatteren, er der dog et vigtigt element i dateringen, der har med netop forfatteren at gøre.

5.1 Vi-passagerne

Fire passager i Acta bliver fortalt i første person i stedet for tredje person. Det drejer sig om Acta 16,10-17; 20,6-15; 21,1-18 og 27,1-28,16. Eksistensen af disse passager indikerer tilsyneladende, at forfatteren selv var med på rejsen og støtter altså i udgangspunktet en tidlig datering. Der er dog andre teorier, der forsøger at vise, hvordan disse passager skal forstås. De mest almindelige siger, at Lukas skulle have haft en kilde, der bruger første person og/eller, at førstepersonen er brugt med det formål at give værket autoritet ved at foregive, at forfatteren er øjenvidne.

Harnack underkaster Vi-passagerne et grundigt sprogligt eftersyn i sin bog ”The date of the Acts and of the Synoptic Gospels”. Her er hele den græske tekst optrykt med markering af alle de ord og vendinger, der er særligt typiske for forfatteren til Lukasevangeliet og resten af Acta.³⁷ Harnacks konklusion er utvetydig:

*”No one who surveys these passages can any longer uphold the position that the author of the Acts has here **edited** and **incorporated** in his work an original document which had come into his hands”³⁸.*

Argumentet for dette falder i to dele.

1. *”In no other part of the Acts of the Apostles are the peculiarities of vocabulary and style of the author of the twofold work so accumulated and concentrated as they are in the ”we”-sections”³⁹.*
2. *””Lukanisms”, if I may use the word, are as strongly represented in the fundamental passages, those which express the aim and interests of the ”we”-sections, as in the subsidiary passages and all that belongs to the external literary form of these sections”⁴⁰.*

Ifølge Harnack er vi-passagerne altså det mest lukanske i hele Lukas' forfatterskab, og de er homogent lukanske.

Harnacks sproglige arbejde anerkendes generelt, og tanken om en Vi-kilde, der har været brugt af Lukas, er stort set død. Den afvises således af både Willi Marxsen⁴¹ og tilsyneladende af Conzelmann, der dog ikke kommer med nogen endelig konklusion⁴².

37 Harnack (1911) 4-12

38 Ibid. 12 (Harnacks fremhævning)

39 Ibid. 12

40 Ibid. 13

41 Marxsen (1968) 168

42 Conzelmann (1987) xxxviii

Også Pervo⁴³ anerkender, at "Vi" ikke kan være et levn fra en kilde Lukas har benyttet, men han vil heller ikke acceptere muligheden for, at vi-passagerne er et tegn på, at Lukas rejste sammen med Paulus.

For Pervo er det væsentligt at understrege, at det for læseren ikke er muligt at gennemskue, hvem "Vi" egentlig dækker over. Pervo går tilsyneladende ud fra, at "Vi" altid må dække over den samme gruppe af personer og finder det derfor forvirrende, at eksempelvis Timotheus kan være både inkluderet og ekskluderet. Imidlertid lader "Vi" sig nemt identificere, hvis man antager, at forfatteren om ikke andet så i hvert fald påstår, at han var tilstede ved disse begivenheder. Så dækker "Vi" forfatteren, Paulus og de personer, der på det givne tidspunkt er sammen med dem og foretager sig det samme som dem. Det gælder, hvad enten der blot er tale om de to, eller om der, som i Acta 27,34, tilsyneladende er tale om alle ombord på skibet. "Vi" er tydeligvis et dynamisk begreb i Acta⁴⁴. At denne "Vi" har det med at forsvinde, hver gang der sker noget væsentligt, skyldes så blot, at det ikke er forfatteren, der er tekstens hovedperson. Det er derimod Paulus. At "Vi" kommer og går, er altså ikke hverken mærkeligt eller problematisk, men helt igennem forventeligt.

Pervo ser samtidig også vi-passagerne som et tegn på, at Acta er sen og fiktiv kristen litteratur. Førsteperson er ifølge Pervo et kendetegn ved de sene nytestamentlige apokryfer. Her overser Pervo dog, at det i NT kun er evangelierne, der ikke bruger første person. Acta og Åbenbaringen gør det, og brevene gør det naturligt. De senere apokryfe skrifter bruger første person på en helt anderledes udbredt måde end Acta. Her gøres det tydeligvis med det formål at give autoritet, modsat Acta, hvor Vi-passagerne trods alt ikke fylder meget, og deres inkonsekvente placering gør det svært at forklare dem som resultat af en bevidst retorisk brug fra forfatterens side. Heller ikke Pervos teori om at der er tale om et "Vi", der skal inkludere målgruppen i det ægæiske område virker plausibel.

En anden fremsat teori, at første person er almindeligt brugt i beretninger om sørejser og derfor er en litterær konvention, holder heller ikke. For det første bruges "Vi" ikke konsekvent på sørejser i Acta, og omvendt bruges det også på land. For det andet eksisterer der ikke nogen sådan konvention, og slet ikke hvor det er første person pluralis, der benyttes⁴⁵. Netop fraværet af første person singularis svækker kraftigt teorien om, at formålet er at øge autoriteten i skriftet ved at foregive, at forfatteren er øjenvidne. Her er singularis den litterære konvention.⁴⁶

Alt i alt må Vi-passagerne derfor siges at være et vægtigt argument for en tidlig datering. Der

43 For hele 5,1 henvises generelt til Pervos behandling af emnet i Pervo (2009) 392-396

44 Kurz (1993) 114-120

45 Fitzmyer (1989) 17-22; Kurz (1993) 112; 123f

46 Kurz (1993) 113

er simpelthen ikke andre gode forklaringer på deres tilstedeværelse, end at forfatteren var tilstede.

5.2 Lukas' brug af kilder

Den sikreste kilde til Acta er LXX. Da både Lukasevangeliet og Acta citerer direkte fra LXX, kan der ikke herske tvivl om dette⁴⁷. Samtidig er LXX den eneste kilde, vi med sikkerhed ved, Lukas har brugt. I Acta fungerer LXX som kilde på flere måder. Den tydeligste er naturligvis de direkte citater, som findes i eksempelvis 1,20 og 2,17ff.

Næsten lige så tydeligt er det, når eksempelvis Stefanus i Acta 7 refererer en stor del af Israels historie. Igen må kilden være LXX. Her befinder vi os dog i et grænsetilfælde. Udover at LXX her fungerer som den kilde, Acta refererer, så ligger LXX også som en del af den jødiske og dermed den kristne kulturarv. Enhver jøde ville kunne give det referat af den jødiske historie, som Stefanus giver, uden at konsultere LXX. Det ligger på rygraden. Selvom Lukas' etniske baggrund er ukendt, må man formode, at han havde et nært forhold til det jødiske helligskrift, da det også var blevet de kristnes. Dette nære forhold viser sig i Actas strukturering af stoffet, hvor der i flere tilfælde søges en tilnærmelse til en kendt struktur fra LXX. Da LXX imidlertid er så velkendt stof for Lukas, er det vanskeligt på baggrund af den at sige noget om, hvordan Lukas ellers bruger sine kilder. Er han jøde, vil den ligge så dybt i ham, at han mere eller mindre bevidst vil hente sine fortællestrukturer og sine måder at beskrive personer positivt eller negativt herfra.

5.2.1 Matthæus og Markus som kilder, og deres betydning for dateringen

En anden kilde, Lukas ifølge tokildehypotesen har brugt i Lukasevangeliet, er Markusevangeliet. Sikkert er det, at Lukas og Markus har mange beretninger fælles, hvilket tydeligt viser en sammenhæng mellem dem, ligesom det også er tilfældet mellem Lukas og Matthæus. Hvis man antager, at Lukas har brugt Markusevangeliet, må konklusionen være, at Lukas bruger sine kilder tæt, men uden direkte at skrive af. Teksterne er ikke magen til Markus', men bærer deres eget præg hos Lukas. Nogle gange viser det sig i teologien, andre steder blot i ordvalget. Ofte er den direkte tale tættere på Markus' end fortællingen i øvrigt. Også rækkefølgen på begivenhederne er næsten ens⁴⁸. Sammenligner man med de beretninger hos Josefus, vi senere skal undersøge, er der ingen tvivl om, at Lukas har brugt Josefus på en markant anderledes måde, end han har brugt Markus, hvis han har brugt Josefus. Det samme gælder forholdet til Matthæus. Ingen, der læser de synoptiske evangelier kan være i tvivl om, at de enten har brugt hinanden eller har haft adgang til de

47 Pervo (2006) 9

48 Wenham (1991) 46

samme mundtlige eller skriftlige traditioner. Hvordan dette imidlertid har fundet sted, ved vi ikke med sikkerhed.

Der eksisterer en mængde forskellige måder at anskue det synoptiske problem på. John Wenham skitserer således otte markant forskellige modeller i sin ”Redating Matthew, Mark and Luke”⁴⁹ Problemet er langt på vej, at de synoptiske evangelier i praksis ingen oplysninger indeholder, der giver dem en *terminus post quem* ret lang tid efter Jesu død. I princippet er der intet i vejen for, at alle tre kunne ligge færdige i år 40 e.Kr. Wenham er fortaler for en sådan tidlig datering, og sætter Mattæus til ca. 40 e.Kr., Markus til ca. 45 e.Kr. og Lukas til ca. 54 e.Kr.⁵⁰ Om evangelierne virkelig er skrevet på disse tidspunkter, vil jeg ikke yderligere diskutere her. Formålet med at bringe det op er udelukkende at vise, at dateringen af evangelierne langt på vej bygger på alt mulig andet end evangelierne selv, fordi de er tavse om deres affattelsestidspunkt.

5.2.1.1 *Templets rolle og fald*

Den eneste begivenhed efter Jesu himmelfart, der henvises til i evangelierne, er templets fald, men af to årsager kan dette ikke bruges til at datere evangelierne. For det første er Jesu forudsigelser ikke tilstrækkeligt detaljerede til, at man kan hævde, at de er skrevet på baggrund af en begivenhed, der allerede har fundet sted. Tværtimod placerer Jesus sig i en domsprofetisk tradition, hvor Jerusalems ødelæggelse ses som en straf, Gud kan lade ramme folket. Dette underbygger både Colin Hemer⁵¹ og John A. T. Robinson⁵² med en henvisning til C.H. Dodd, der om Luk. 19,41-44 og 21,20-24 skriver:

*”So far as any historical event has coloured the picture, it is not Titus's capture of Jerusalem in e.Kr. 70, but Nebuchadrezzar's capture in 586 BC. There is no single trait of the forecast, which cannot be documented directly out of the Old Testament.”*⁵³

Dodd peger i øvrigt på en række detaljer omkring erobringen af Jerusalem, som man skulle forvente at finde, hvis profetien er *ex eventu*, detaljer, som findes hos Josefus. Endelig er det tydeligt, at de retningslinier Jesus giver, ikke svarer til den virkelighed, der mødte de kristne ved Jerusalems belejring og fald. Da hærene omringede byen, var det allerede for sent at flygte; romerne lod ingen slippe ud. De kristne havde dog forladt byen allerede i 66 e.Kr., hvor de som følge af en profeti var rejst til Pella, som ikke lå oppe i bjergene, men i den østlige del af Jordandalen.⁵⁴

Selve templets ødelæggelse fylder forbavsende lidt i profetierne om Jerusalems ødelæggelse,

49 Ibid. xxvii

50 Ibid. xxv

51 Hemer (1989) 375

52 Robinson (1976) 27

53 Dodd (1968) 79

54 Robinson (1976) 16

hvor det nærmest blot er en indledning til en tale om endetiden. Hvis det var Templets ødelæggelse, der var den store krise for både jøder og kristne⁵⁵, burde den have fyldt væsentligt mere, end den gør i profetierne og NT generelt.

For det andet er det et spørgsmål om virkelighedsopfattelse, om man anerkender muligheden af reelle profetier⁵⁶. At hævde at Jesus umuligt kunne have profeteret om templets ødelæggelse, fordi virkelig profeti ikke eksisterer, er ikke et areligiøst, men et antireligiøst argument, fordi axiomet ”Gud findes ikke” ligger til grund for det.

I Matthæusevangeliet spiller forholdet til Templet en forholdsvis stor rolle, hvilket tyder på, at Templet stadig stod ved affattelsen. Jesus taler i Matt 5,23-24 om at bringe sin gave til alteret, i 17,24-27 om tempelskat, som det understreges, at han betaler, og i 23,16ff om at sværge ved templet og de genstande, der er i det. Disse eksempler er dårligt valgt, hvis de bruges efter templets fald, hvor de bliver meningsløse. Ja, de er nærmest upassende, hvis Matthæusevangeliet, sådan som traditionen siger det, er skrevet på hebraisk eller aramæisk, og altså til et jødisk publikum. At disse eksempler tydeligt henvender sig til jøder, ses af, at Markus og Lukas ikke har dem med. Lukas har dog halvdelen af Matt 5,23-26 med, men undlader netop delen om templet. Det kan enten betyde, at Lukas skriver efter templets fald, eller, hvad der nok er mere sandsynligt, at hans målgruppe ikke er jødisk og derfor ikke har noget forhold til templet.

Også saddukæerne, der spillede en stor rolle i Israel frem til templets fald, hvorefter denne gruppe hurtigt forsvandt⁵⁷, fylder meget i både evangelierne og senere i Acta, hvilket kan tyde på en tidlig datering. En forfatter i 110 e.Kr. eller senere ville næppe have brugt megen energi på en jødisk retning, der ikke længere eksisterede. For Lukas er netop saddukæerne stadig en del af virkeligheden, eftersom han i Luk 20,27 og i Acta 23,8 forklarer, at saddukæerne *siger*, at der ikke er nogen opstandelse. Saddukæerne omtales som en nutidig realitet, og deres store udbredelse i evangelierne og Acta tyder netop på, at de har været en realitet på affattelsestidspunktet. At Lukas ikke bare har dem fra Markus eller Matthæus, ses af deres store plads i Acta. Hvis Acta på nogen måde har til sigte at stille jøderne i et dårligt lys, er det uforståeligt, hvis forfatteren vælger at lade en nærmest ikkeeksisterende jødisk gruppe være hovedskurkene.

Når både Matthæus og Markus uden problemer kan dateres før templets fald, har de ingen indflydelse på dateringen af Lukas og Acta. Samtidig peger omtalen af saddukæerne i Acta enten på en tidlig datering før templets fald eller ganske kort efter, eller også peger den på, at Lukas har haft nogle meget gode kilder, hvori saddukæerne har spillet en væsentlig rolle.

Hvis Acta viser sig ikke at være afhængig af Josefus, vil de nævnte forhold omkring templet i

55 Theissen (2003) 93

56 Kjær (2005) 179-180

57 Robinson (1976) 104

Acta og de synoptiske evangelier med rimelig sikkerhed kunne etablere en *terminus ante quem* for disse skrifter ved templets ødelæggelse i 70 e.Kr. Situationen bliver altså den, at hvis Acta er afhængig af Josefus, må der dateres mellem 94 og 150 e.Kr. Hvis ikke, må der sandsynligvis dateres før 70 e.Kr.

6 Forholdet mellem Acta og Josefus

Brugte Lukas Josefus som kilde? Dette spørgsmål er altså et af de mest centrale for både dateringen af Acta og spørgsmålet om Actas troværdighed. Hvis Lukas har haft behov for at bruge Josefus i den grad, som eksempelvis Pervo mener, må Acta anses for at være historisk set utroværdigt.

6.1 Josefus

Yosef Ben Matityahu blev født i 37 e.Kr. i Judæa⁵⁸. Under den jødiske krig fra 66-73 e.Kr. deltog han på jødisk side. Han blev taget til fange af romerne i tidligt i krigen, men løsladt i 69 e.Kr. Han hjalp i nogen tid romerne under belejringen af Jerusalem, inden han rejste til Rom, hvor han blev romersk borger, tog navnet Titus Flavius Josephus og skrev flere bøger. De vigtigste i denne sammenhæng er *Bellum Judaicum* (Bell.) og *Antiquitates Judaicae* (Ant.) Bell. blev skrevet omkring 75 e.Kr., altså ganske kort efter krigens afslutning, og den omhandler tiden fra 170 f.Kr., hvor Antiokus Epifanes erobrer Jerusalem, til tiden umiddelbart efter templets fald i 70 e.Kr.

Senere skrev Josefus sit hovedværk Ant. som han færdiggjorde i 93/94 e.Kr. Her i behandler han Israels historie fra verdens skabelse og op til krigen. Til de første ti bøger, der omhandler gammeltestamentlig tid, er LXX tydeligvis Josefus' hovedkilde. Herefter bruger Josefus en række navngivne og unavngivne kilder. Til Herodes den Stores liv og den første tid efter hans død, bruger Josefus historikeren Nicolaos af Damaskus som kilde. Josephus nævner Nicolaos en række steder og anser ham tilsyneladende for at være en autoritet. Med Arkelaos' udnævnelse til etnark ser Josephus' kilder ud til at være udtømte, og man må derfor formode, at Nicolaos ikke har skrevet længere end her til.

Josefus har kun ganske få oplysninger om, hvad der skete i Judæa, fra Arkelaos overtog tronen og op til Josefus' egen tid.

I sine værker fortæller Josefus om en lang række forskellige begivenheder og personer, og han regnes ofte for en pålidelig omend temmelig tendentiøs forfatter. Det betyder, at han sandsynligvis er upålidelig, når han beretter om detaljer, hvor han ofte overdriver voldsomt og har en tendens til at

58 Jeg støtter mig i dette afsnit til Josefus (1997) xiii-xviii og henter alle årstal derfra.

være sensationspræget⁵⁹.

Tidspunktet for hans død kendes ikke, men han formodes at have levet til kort efter århundredeskiftet.

Der findes to forskellige nummereringssystemer til Ant. Whistonnummereringen, som stammer fra William Whistons oversættelse fra 1737, benyttes i dette speciale, mens den nyere nummerering, som bruges i udgaven fra "The Loeb Classical Library" og i Steve Masons og Christopher Beggs endnu ikke færdiggjorte oversættelse, er tilføjet i parentes.

6.2 Forskningshistorien kort

Forholdet mellem Acta og Josefus har været omdiskuteret. Diskussionen går tilbage til J. B. Ott, der i 1741 udgav bogen "Spicilegium sive excerpta ex Flavio Josepho ad Novi Testamenti illustrationem". I nittende århundrede udviklede teorien om, at Lukas havde benyttet Josefus sig, og den fandt sit klimaks i Max Krenkels "Josephus et Lucas: Der schriftstellerische Einfluß des jüdischen Geschichtschreiber auf der christlichen nachgewiesen", der udkom i 1894. Dette værk blev dog ikke afslutningen på diskussionen og var da heller ikke specielt overbevisende. Pervo kritiserer således værket for dets mange metodiske fejl, der skadede sagen⁶⁰.

Teorien om, at Josefus var kilde til Acta mistede tilslutning, og Hemer henviser således til den som en teori, der engang havde stor tilslutning, og som er højst uholdbar⁶¹. I de senere år har teorien dog igen fået stigende tilslutning. I 2006 udkom Pervos bog "Dating Acts", som giver den mest grundige argumentation i nyere tid, for at Acta er afhængig af Josefus. I en undersøgelse af dette forhold må Pervo derfor være en meget vigtig forfatter at forholde sig til. Jeg vil derfor arbejde med Pervo som min vigtigste referencetekst gennem hele min undersøgelse af forholdet mellem Josefus og Acta.

I denne undersøgelse er der flere veje at gå. Jeg vil se på to af disse, som lægger hovedvægt på henholdsvis kvalitet og kvantitet.

For det første kan man gå samme vej som Hemer, der nøje undersøger de begivenheder, der omtales begge steder. Der er fire af disse: Folketællingen, Oprørerne Judas og Theudas, Agrippas død og Den Egyptiske Oprører. Her er det kvaliteten af tegnene på sammenhæng, der primært er i fokus, mens kvantiteten ikke tages i betragtning.

For det andet kan man på samme måde som Pervo undersøge alle de sammenfald, der er mellem personer, begivenhedstyper og andre detaljer i Lukas' og Josefus' værker. Derved kan man forsøge at påvise, at der er så stort et sammenfald, at det er usandsynligt, at der ikke er en litterær

59 Hemer (1989) 97f

60 Pervo (2006) 149-150

61 Hemer (1989) 95

sammenhæng. Argumentationen føres her altså også på baggrund af kvantitet, hvorfor kvaliteten ikke for alle passagerne spiller en helt så afgørende rolle, hvis blot den er høj nok for nogle få til at berettige argumentation ud fra kvantitet.

Allerede her er det dog på sit plads at gøre opmærksom på en stor kilde til usikkerhed om den afhængighed af Josefus, det eventuelt måtte kunne påvises, at Acta har. Vi ved, at Josefus bruger mange forskellige kilder til sit værk, når han skriver om begivenheder, han ikke selv har oplevet. Det gælder naturligvis perioden før hans fødsel, men også begivenheder, hvor han geografisk har været fraværende. Man må derfor tage den mulighed med i betragtning, at Lukas og Josefus har brugt en fælles kilde, og at en tilsyneladende afhængighed derfor kan skyldes dette.

6.3 Fælles begivenheder

Den første måde at undersøge forholdet på er at se på de begivenheder, der omtales af begge forfattere. Her er det relevant, at undersøge i hvor høj grad der berettes om begivenhederne på samme måde, om der er forskelle eller ligheder i kronologi og detaljer, og om en af beretninger har oplysninger, som ikke er med i den anden udgave. Grundlæggende må man forvente, at en beretning, der er blevet til på baggrund af en kilde, vil ligne denne i sin beskrivelse af hovedforløb og uvæsentlige detaljer, mens forskelle vil være at finde der, hvor forfatteren ønsker at give et bestemt billede, fordi det passer med hans generelle formål i konteksten.

6.3.1 Folketællingen

Den første er folketællingen i forbindelse med hvilken, Jesus bliver født. Denne folketælling, som Josefus omtaler i Bell. 2,117-118 og Ant. 18,1,1 (18,1-5), dateres til år 6/7 e.Kr. og sættes i forbindelse med Kejser Augustus og statholderen Kvirinius, hvilket svarer til oplysningerne i Luk 2. I Acta nævnes den i Gamaliels tale i kapitel 5, hvor Gamaliel bruger den til at tidsfæste det oprør, som Judas fra Galilæa anførte. Da disse fire tekster er de eneste, der omtaler folketællingen, giver det anledning til en undersøgelse ud fra *distinctiveness*.

Josefus giver ikke mange oplysninger omkring udførelsen af folketællingen. Bortset fra folketællingens eksistens og navnene Augustus og Kvirinius giver Josefus og Lukas ikke nogen af de samme oplysninger. De interesserer sig for forskellige dele af historien. Josefus kan således hverken af- eller bekræfte Lukas oplysninger om, at alle skulle rejse til deres fædrende by, en fremgangsmåde, som ikke er bevidnet andre steder ved romerske folketællinger, og som muligvis er umulig at gennemføre.

Fremgangsmåden i Lukas volder en del problemer, uanset hvordan man vurderer Lukas' troværdighed. Hvis man antager, at Lukas er et pålideligt vidne, må man spørge, hvorfor romerne

dog valgte denne metode. Et muligt svar er, at jøderne i særlig grad følte et tilhørsforhold til deres slægt, og at det derfor var en fornuftig metode at benytte her. Det er også muligt, at teksten traditionelt er blevet misforstået, så meningen faktisk er, at Josef rejser til Bethlehem, fordi det er der, hans familie bor, og han derfor vender tilbage til sin fars hus, eventuelt fordi han kun er midlertidigt bosiddende i Nazareth. En sådan fremgangsmåde er bevidnet i Egypten⁶².

Hvis man antager, at Lukas er en tidlig forfatter, der opfinder fremgangsmåden for at forklare, hvordan Jesus ender med at blive født i Bethlehem, bliver det svært at forklare, at Lukasevangeliet har kunnet overleve at indeholde en så højtråbende fejl allerede i sin indledning. En fejl, som masser af mennesker omkring år 60 e.Kr. må have kunnet gennemskue, blandt disse den højtærede Theofilus.

Hvis man antager, at Lukas skriver sent og i eksempelvis Efesus, som Pervo mener⁶³, må man igen forklare, hvordan denne folketællingsmetode er blevet til i Lukas' hoved, når det ikke var en metode, der blev brugt i Efesus eller nogen andre steder i riget⁶⁴. Er det virkelig plausibelt, at Lukas har læst om folketællingen hos Josefus og grebet idéen, da han skrev sit evangelium, for at kunne placere Jesus i Bethlehem? I så fald har han i hvert fald ment, at han var nødt til at finde en løsning på et problem, der ikke eksisterer hos Matthæus, hvor rejsen ikke nævnes, men hvor Jesus alligevel fødes i Bethlehem og vokser op i Nazareth.

Der er altså to mulige forklaringer på Lukasevangeliets brug af folketællingen. Enten løser den et problem, som ikke eksisterede før Lukas opfandt det, så han kunne løse det ved hjælp af folketællingen hos Josefus. Dette må siges at være en lidet oplagt antagelse. Alternativt har Lukas haft en kilde, der berettede om denne rejse i forbindelse med folketællingen. I så fald har han ikke haft brug for Josefus som kilde, da navnene Augustus og Kvirinius ikke alene er nok til at etablere en forbindelse, og de desuden sagtens kunne skaffes fra andre kilder. Lukas kan så eventuelt have misforstået sin kilde, så det har givet anledning til den mærkværdige fremgangsmåde ved folketællingen. Selvom *distinctiveness* altså giver en formodning om at Acta bruger Josefus, falder teorien på *interpretability*, da den rejser mindst lige så mange ny problemer, som den løser.

I Lukasevangeliet har folketællingen endnu en funktion, udover at flytte Jesus fra Galilæa til Judæa. For læseren er det tydeligt, at det er en profeti, der opfyldes, når det berettes, at Jesus fødes i Bethlehem, Davids by. Når der altså står, at det er Kejser Augustus, der befaler, at der skal holdes folketælling, forstår man, at det er Gud, der bevirker denne beslutning. Han bruger alle, selv kejseren i Rom, når han ønsker at føre sin plan igennem. På samme måde, som vi i Esajas bog ser Kyros, den mægtigste mand på den tid, være Guds tjener, er Kejser Augustus det nu. Gud fører selv

62 Brown (1979) 549

63 Pervo (2009) 6

64 Brown (1979) 549

Maria og Josef til Bethlehem for, at hans søn kan fødes der.

6.3.2 Judas og Theudas

Imidlertid er folketællingen også relevant i forbindelse med de to oprørere Judas og Theudas, der nævnes af Gamaliel. Dette sted er måske det enkeltsted, der i højest grad hævdes at vise, at Lukas har brugt Josefus som kilde⁶⁵.

I Acta 5,35-39 holder farisæeren Gamaliel en slags forsvarstale for Peter og Johannes. For det første skal det bemærkes, at han faktisk omtales positivt, hvilket er usædvanligt for en ikkekristen jøde i Acta. Det kan hænge sammen med, at Paulus er elev af denne Gamaliel, og at Paulus' status dermed hæves, når Gamaliel fremhæves positivt.

Når Gamaliel nævner oprørerne Theudas og Judas, har det i Acta den virkning, at de kristne placeres i en anden kategori end disse urostiftere. Hvor Theudas' og Judas' opstande døde med deres ledes død, så var det modsatte tilfældet med de kristne. Resten af Acta kan siges at vise tilbage til netop dette udsagn fra Gamaliel. Jesus er Kristus, og Gud er med de kristne, hvilket bevises ved, at bevægelsen udbredes og vokser. Både for jødiske og romerske læsere vil Gamaliels tale om Theudas og Judas, og Actas bevis for at de kristne er anderledes altså fungere apologetisk.

Josefus og Acta nævner de to samme oprørere, og de nævner dem i samme rækkefølge. Argumentet er altså både *distinctiveness* og *order*. Josefus hævder, at der var tusindvis af oprør i Judæa, hvilket gør, at det må anses for meget usandsynligt, at Gamaliel / Acta skulle finde på at nævne nøjagtig de samme, som Josefus gør⁶⁶. Det særlige ved stedet er dog, at selvom de nævner de samme personer i den samme rækkefølge, placerer de dem forskelligt kronologisk.

Josefus skriver i Ant. 20,5,1-2 (20,97-102):

NOW it came to pass, that while Fadus was procurator of Judea, that a certain magician, whose name was Theudas, persuaded a great part of the people to take their effects with them, and follow him to the river Jordan; for he told them he was a prophet, and that he would, by his own command, divide the river, and afford them an easy passage over it; and many were deluded by his words. However, Fadus did not permit them to make any advantage of his wild attempt, but sent a troop of horsemen out against them; who, falling upon them unexpectedly, slew many of them, and took many of them alive. They also took Theudas alive, and cut off his head, and carried it to Jerusalem. This was what befell the Jews in the time of Cuspius Fadus's government. Then came Tiberius Alexander as successor to Fadus... ... And besides this, the sons of Judas of Galilee were now slain; I mean of that Judas who caused the people to revolt, when Cyrenius came

65 Pervo (2009) 147; Hemer (1989) 162

66 Mason (1992) 210

*to take an account of the estates of the Jews, as we have shewn in a foregoing book. The names of those sons were James and Simon, whom Alexander commanded to be crucified*⁶⁷.

Josefus giver her langt flere oplysninger end Acta, der i 5,36-37 mere kortfattet fortæller, at
”... før vor tid optrådte Theudas og påstod, at han var noget. Han fik tilslutning fra omkring fire hundrede mand, men han blev dræbt, og alle, der havde fulgt ham, blev spredt og blev til ingenting. Efter ham optrådte Judas fra Galilæa i folketællingens dage, og han fik folk til at følge sig og gøre oprør; men han omkom også, og alle de, der havde fulgt ham, blev spredt for alle vinde.”

Ved at sammenligne disse to beretninger, kan man indledningsvist udelukke den mulighed, at Josefus her bruger Acta som kilde. Dertil er mængden af oplysninger hos Josefus for stor. Hvis Acta dateres i 60'erne eller 70'erne, er det naturligvis muligt, at Josefus har kendt Acta, men Acta har ikke haft tilstrækkeligt med informationer til at kunne fungere som en vigtig kilde. At søge at påvise en afhængighed den vej og således etablere en *terminus ante quem* er meningsløst. Josefus har højst kunnet bruge Acta som kilde nogle få steder og ikke tydeligt nok til, at det er påviseligt.

I stedet må man prøve den anden vej.

Fælles for de to beretninger er følgende oplysninger:

1. Navnet Theudas
2. Theudas blev dræbt
3. Navnet Judas fra Galilæa
4. Judas gjorde oprør i folketællingens dage
5. Rækkefølgen på navnene

I Acta er der nogle oplysninger, som ikke optræder hos Josefus, men som i stedet kan forklares ud fra Actas formål. Om begge oprørere fortæller Acta, at de blev dræbt og at dem, der fulgte dem, blev spredt og forsvandt. Da formålet i Gamaliels tale netop er at sige, at det er sådan, det går med oprør, når lederen dør, er det rimeligt at antage, at Lukas ville lægge disse oplysninger ind selv for at give talen mening. På samme måde kan man acceptere, at Judas' død er kommet ind i Acta som en standardisering af de to eksempler. Judas' død omtales ikke hos Josefus. Josefus' behandling af Judas i Ant. 17 er ikke relevant for undersøgelsen, da omtalen af Judas i Acta er alt for kortfattet og i øvrigt i overensstemmelse med Josefus.

Tilbage står nu oplysningen om, at Theudas blev fulgt af firehundrede mand, en oplysning, som er aldeles unødvendig i Acta. Hvor Lukas har tallet fra vides af gode grunde ikke, men tilstedeværelsen af tallet udgør et problem. Hvorfor får vi et tal her, når vi ikke får et tal på Judas' mænd?

⁶⁷ Josefus (1960) 418

Rækkefølgen på navnene er imidlertid det punkt, der er det primære argument for Actas afhængighed af Josefus, og problemet er ikke bare rækkefølgen, men også at den Theudas, der nævnes af Josefus, først gør oprør under Fadus i 44-46 e.Kr. og altså efter Gamaliels tale⁶⁸. Pervo viser, hvor stort problemet er, ved at give følgende hypotetiske parallel: Da det engelske underhus i 1932 diskuterede nedskæringer på forsvarsbudgettet, sagde Winston Churchill: "Husker I ikke, hvor dyrt og besværligt det var, da vi i al hast måtte opbygge et forsvar for at forsvare os mod Hitler, eller da vi senere måtte forsvare os mod Kaiser Wilhelm"⁶⁹.

Der er tilsyneladende flere mulige forklaringer.

For det første er det muligt, at Lukas skriver af efter Josefus. Det forklarer rækkefølgen på navnene, men det forklarer ikke tallet firehundrede. Hvis man vælger denne løsning, må man acceptere et billede af Lukas, der er i stand til at huske detaljer som navne fra Josefus, og som alle andre steder i Acta er i stand til at placere folk i de rigtige forhold til hinanden, men som her ikke opdager, at Fadus, som omtales både før og mellem Theudas og Judas, er senere end Judas, som Josefus præciserer, er ham, der gjorde oprør under Kvirinius.

Når Pervo⁷⁰ og Steve Mason⁷¹ antyder, at der her er tale om en lille forståelig og tilgivelig smutter fra Lukas' side, så er det en stærkt tendentiøs behandling af stedet. Man kan i stedet forestille sig følgende formulering hos Josefus:

Theudas gjorde oprør mod romerne. Han fortalte folket, at han var en profet, og hævdede, at han kunne skille vandene i Jordanfloden, så folket kunne gå tørskoet over, men den romerske statholder tillod det ikke og angreb ham med sit rytteri, og Theudas og mange af hans mænd omkom. På samme måde gik det også Judas, som gjorde oprør, og hvis sønner blev korsfæstet af Fadus.

Med en sådan formulering hos Josefus ville der have været tale om en lille og tilgivelig misforståelse, men Josefus er så tydelig i sin kronologi, at han sørger for at gøre opmærksom på, at Judas ikke er samtidig med Theudas og Fadus.

Når Josefus er så klar, bliver problemet, at den påståede misforståelse ikke kan opstå, når man sidder med teksten i hånden, og hvis man bruger Josefus efter hukommelsen, har rækkefølgen i hvilken personerne nævnes ikke den betydning, som den her tillægges. Bruce skriver meget diplomatisk, at "only a very careless and cursory glance at Josephus could give a reader the impression that Judas himself came after Theudas"⁷².

Alternativt kan der have været en anden oprører ved navn Theudas, som gjorde oprør før

68 Hemer (1989) 162; Pervo (2006) 156

69 Pervo (2006) 153 (ikke citat)

70 Pervo (2009) 148

71 Mason (1992) 208-213

72 Bruce (1952) 147

folketællingen. Josefus beretter netop, at der i tiden omkring Judas også var titusinde andre oprør i Judæa⁷³. Nu er titusinde sandsynligvis en overdrivelse, men det er bestemt muligt, at der har været en oprørsleder ved navn Theudas blandt disse mange. Navnene Judas og Theudas ligner endvidere hinanden nok til, at det samme aramæiske navn kan blive til Judas hos den ene græske kilde, mens det bliver til Theudas hos en anden. Her begynder det dog at blive noget spekulativt. Theudas er ifølge Hemer og Bruce et forholdsvist almindeligt navn, fordi det er en kort form af flere forskellige navne⁷⁴, mens Pervo mener, at det er sjældent⁷⁵.

Der er også den mulighed, at Lukas har brugt en anden kilde end Josefus, eventuelt en fælles kilde. Hverken Lukas eller Josefus var voksne, da disse oprør fandt sted, og de har derfor begge haft behov for en kilde. Forklaringen på både sammenfaldet i navne og på forskellen i kronologien kan ligge her.

Der er altså flere mulige forklaringer på, hvordan Lukas og Josefus er endt med at have forskellige informationer. Ingen af disse kan bevises, men Lukas' påståede misforståelse af Josefus er simpelthen for usandsynlig, når man ser på, hvor godt overblik Acta ellers har over de personer, der efter sigende er hentet fra Josefus, og når man ser, hvor tydelig Josefus er på dette sted. Således er heller ikke Conzelmann overbevist om, at Acta her er afhængig af Josefus⁷⁶. Derfor må man konkludere, at problemet Theudas ikke er så stort, som det ofte bliver gjort til af folk, der ønsker at påvise Actas afhængighed af Josefus. Igen bliver *interpretability* det afgørende.

Hemer nævner også muligheden for, at Josefus har brugt en kilde med forkerte oplysninger⁷⁷. Selvom dette bestemt er muligt, da vi kun har Josefus og Acta som kilder til Theudas, er det ikke et spor, jeg vil forfølge, da det for det første primært vil resultere i gætværk, og for det andet ikke er relevant for dateringsspørgsmålet, men kun for spørgsmålet om historisk troværdighed.

6.3.3 Agrippas død

Den tredje episode, der omtales i både Acta 12,20-23 og Josefus i Ant. 19,8,2 (19,343-350), er Agrippa I's død, sandsynligvis i 44 e.Kr.⁷⁸. I Acta kaldes Agrippa I for Herodes, et forhold, som jeg vil se nærmere på senere. I det følgende, vil jeg dog blot omtale ham som Agrippa.

Igen er beretningen hos Josefus meget længere end den, vi finder i Acta. Beretningerne er ret forskellige og har tydeligt forskellige formål, men de har en analog opbygning, og kan altså kædes sammen ud fra *analogy*.

73 Ant. 17,10,4 (17,269)

74 Hemer (1989) 162 note 5; Bruce (1952) 147

75 Pervo (2006) 156

76 Conzelmann (1987) 42

77 Hemer (1989) 162

78 Ibid. 166

I Acta følger beretningen om Agrippas død lige efter beretningen om, at Agrippa lader Jakob henrette og Peter fængsle, med det formål også at henrette ham. Formålet med at fortælle om Agrippas død er derfor tydeligvis dobbelt. For det første skal den vise, at Gud ikke lader dem ustraffet, der forfølger de kristne. Agrippa, der lod Jakob henrette, bliver nu ramt af Guds straf⁷⁹.

Det andet formål med at fortælle beretningen er at vise, at Gud har magt til at gribe ind, der hvor man ikke viser ham den fornødne ære. Der kan i beretningen ligge en skjult hentydning til den romerske kejserkult, hvor kejseren jo netop regnes for en gud. Dette fordømmer Acta på det strengeste. Det er Gud og kun ham, der er Gud.

Hos Josefus er Agrippa en positivt beskrevet person. Det ligger mellem linierne, at han, hvis han havde levet længe nok, kunne have forhindret den jødiske krig og reddet Jerusalem. Pervo mener således, at Josefus her pynter på en kendt historie om Agrippas død, så Agrippa trods alt kommer til at tage sig bedst muligt ud.⁸⁰

I de to beretninger er der også her en del ligheder.

1. Agrippa kommer til Cæsarea
2. Tingene sker på en bestemt dag
3. Agrippa er iklædt meget smukt tøj
4. Agrippa holder en tale
5. Folk råber, at Agrippa er en gud
6. Der kommer en overnaturlig budbringer (αγγελος)
7. Agrippa dør af voldsom og kortvarig sygdom

Hvis man antager, at korrekte oplysninger om Agrippas død ligger til grund for beretningerne, altså at Agrippa døde efter kort tids sygdom i Cæsarea, bliver størsteparten af ovennævnte ligheder ligegyldige, da de så ville optræde i en hvilken som helst kilde, der beskriver denne begivenhed, der sandsynligvis vil være blevet genfortalt igen og igen. En konges død er ikke hverdag.

Distinctiveness er således ikke gyldigt som argument.

Den eneste oplysning, der kan pege på en vis forbindelse mellem de to udgaver er punkt 6, at der kommer en αγγελος. Dette er dog i sig selv for lidt til, at det er rimeligt at hævde en sammenhæng. Det er langt mere sandsynligt, at denne αγγελος har været en del af den folkelige fortælling om Agrippa, som Pervo omtaler, og at Lukas og Josefus så har brugt den forskelligt.

Det er ikke holdbart, når Pervo på den ene side hævder, at Josefus har brugt en folkelig beretning om Agrippas død, mens han samtidig bruger beretningen til at vise, at Josefus er kilde til Acta. Dette forstærkes af, at Lukas har en række oplysninger, som han ikke har fra Josefus. Hele

79 Conzelmann (1987) 96

80 Pervo (2006) 170

forhistorien om Agrippas strid med folkene i Tyrus og Sidon om handel med fødevarer kan Josefus ikke være kilde til. Det er i sig selv en gåde, hvorfor Lukas vælger at bringe disse oplysninger, der ikke er relevante for Acta, og den eneste rimelige forklaring er, at Lukas har dem fra en kilde, der ligger til grund for beretningen i Acta. Denne kilde kan således ikke uden videre være Josefus. Da Josefus skriver, at Tyrus og Sidon var afhængige af korn fra Agrippas områder, kan dette have inspireret Lukas til at opfinde forklaringen på Agrippas rejse til Cæsarea. Lukas opfinder, ifølge Pervo, også andre steder personer til eksempelvis opstanden i Efesus.⁸¹ At striden om fødevarer og kammertjeneren Blastus skulle være opfundet til lejligheden virker dog ualmindeligt usandsynligt, da informationerne som nævnt ikke har nogen pointe i Acta.

Pervo søger endvidere at vise, at beretningen i Acta i virkeligheden er svær at forstå uden Josefus⁸². Den almindelige læser vil identificere Herodes, som Acta kalder Agrippa, med den Herodes, der omtales i Lukas 23,7-15 og i Acta 4,27. Disse steder er der imidlertid tale om Herodes Antipas, som Agrippa efterfulgte på tronen. Ifølge Pervo er Josefus derfor den eneste årsag til, at vi er i stand til at identificere Herodes i Acta med Agrippa. Herodes Antipas døde fem år tidligere, i 39 e.Kr., og vi ville sandsynligvis ikke have været i stand til at datere begivenheden i Acta 12 uden Josefus. Så langt har Pervo ret. Dette forhold har imidlertid ingen betydning for, hvorvidt Acta har brugt Josefus som kilde. Det fortæller os udelukkende, at Acta ikke giver os særlig mange knager at hænge en kronologi op på. Derimod kan man bruge navneforskellen til at vise, at Lukas netop ikke har brugt Josefus her.

Pervo søger også at vise, at der er store ligheder mellem Herodes' død i Acta og Herodes den Stores død hos Josefus i Ant. 17,6-8 (17,146-199). Her dør Herodes den Store som følge af sin ondskab. Gud straffer ham for hans ugerninger, så han rammes af alvorlig sygdom, og der er orme i hans krop. Umiddelbart er ligheden slående, men som Pervo selv gør opmærksom på, er orme et almindeligt træk hos tyranner⁸³.

Det billede, der tegner sig, og som man må acceptere, hvis man antager, at Acta her er afhængig af Josefus, er som følger:

Lukas har læst om Agrippas død i Ant. 20, og har bestemt sig til at bruge beretningen til at vise, at forfølgere, der oven i købet ikke giver Gud den fornødne ære, lider en grusom død. Han kommer imidlertid til at kalde Agrippa for Herodes, fordi han blander beretningen sammen med den i Ant. 17 om Herodes den Store. Denne sammenblanding er så gennemført, at han også kalder Agrippa for Herodes tidligere i kapitlet. Dertil kommer, at han opfinder en krise mellem Agrippa og folkene i Tyrus og Sidon på baggrund af en bemærkning et andet sted hos Josefus, og han opfinder

81 Pervo (2009) 313

82 Pervo (2006) 173

83 Ibid. 177

kammerherren Blastus.

Pervo forsøger at få det til at lyde overbevisende, men der er ingen som helst grund til at tro, at de to beretninger, hvor kun generelle hovedtræk og et enkelt legendeagtigt træk er fælles, skulle vise et afhængighedsforhold, når hverken detaljer eller navne stemmer overens. Man må snarere konkludere, at Josefus og Acta i bedste fald har brugt samme kilde. Det mest sandsynlige er dog snarere, at de har haft forskellige kilder, og at Actas kilde har kaldt Agrippa for Herodes, et navn, som Pervo hævder, ikke blev brugt om netop Agrippa⁸⁴. Med mindre man accepterer ovenstående scenarie, må man dog tage til efterretning, at Agrippa i visse kredse er blevet kaldt Herodes. Da navnet har været arveligt belastet, kan han have forsøgt at undgå det og at have haft et vist held med dette. Dette er dog ren spekulation, men man mangler under alle omstændigheder en god forklaring på, hvorfor Acta kalder Agrippa for Herodes, hvis han ikke er blevet kaldt sådan. Dette problem forværres som vist kraftigt, hvis Josefus er Actas kilde.

At argumentationen for, at Josefus er kilde til Actas beretning om Agrippas død, er uholdbar ved Pervo tilsyneladende godt. Hans konklusion bliver derfor også:

”In sum, the hypothesis that Luke used Josefus is at least as strong as the alternatives”⁸⁵

En del af argumentet for dette er, at der heller ikke kan gives andre gode forklaringer på sammenfaldet af oplysninger i de to tekster. Da Pervo imidlertid selv skriver, at Josefus har modereret en folkelig beskrivelse af kongens død, virker det både enklere og mere sandsynligt, at også Lukas har gjort brug af en sådan folkelig beskrivelse. *Analogy* viser altså måske nok, at de to forfattere har efterlignet en anden tekst, men denne tekst er en tabt folkelig beretning.

6.3.4 Den Egyptiske Oprører og Sikarierne

Den fjerde og sidste begivenhed, der nævnes af både Acta og Josefus, er, ligesom den anden, to oprør.

I Acta er der dog kun tale om et enkelt. Vi hører om det i Acta 21,38, hvor kommandanten for garnisonen i Jerusalem tror, at Paulus er den egypter, der ledte fire tusinde sikarier i et oprør.

Ligesom i Gamaliels tale er formålet for Acta her at vise, at Paulus netop ikke er en oprører. Han er en fredelig mand, hvilket understreges ved denne forveksling. Havde Paulus også været en oprører, ville det ikke have gjort nogen forskel for kommandanten, at Paulus ikke var den oprører, han troede.

Josefus nævner i både Bell. 2,261-263 og Ant. 20,8,6 (20,169-171) en egypter, der gjorde oprør i Judæa og angreb Jerusalem. I Bell. 2,254 og Ant. 20,8,5 (20,164-165), altså ganske kort før

84 Pervo (2006) 173

85 Pervo (2009) 313

egypteren, nævner han nogle bander, der blander sig med folk i Jerusalem for at udføre snigmord, og i Bell. kalder han dem sikarier, et latinsk ord for snigmordere.

Når man finder det usædvanlige ord sikarier og en egypter, der gør oprør, tæt sammenstillet i samtidige tekster af to forskellige forfattere, er det rimeligt at spørge, om ikke der er en sammenhæng jævnfør *distinctiveness*. Det er naturligvis muligt, at Lukas har kendt begge Josefus' tekster, men hvis en af dem har været kilde til Acta, må det være Bell. Teksten i Ant. nævner ikke sikarier, men taler i stedet om λησται, banditter. Ydermere bruger både Bell. og Acta ordet ερημος om det sted, hvor oprørerne samles. Dermed har Acta større lighed med Bell. end med Ant., ja havde vi kun haft Ant. ville ligheden have været så lille, at kun ordene ”egypten” og ”oprør”, ville have forbundet de to tekster. Det betyder igen, at den *terminus post quem*, der kan blive resultatet af denne sammenhæng, ikke er 94 e.Kr., men 75 e.Kr., hvor Bell. færdiggøres.

Ordet ερημος optræder halvtres gange i NT, heraf tolv gange i Lukasevangeliet og ni gange i Acta. Ερημος er altså et almindeligt ord for Lukas. Ordet Αιγυπτιος er derimod et sjældent ord i NT, hvor vi kun finder det i Acta. Det er naturligvis heller ikke et ord, man skulle forvente at finde mange steder i NT. Acta bruger dog også ordet ét andet sted end her. Det er i Stefanus' genfortælling af Moses' liv i Acta 7, hvor Αιγυπτιος optræder 3 gange i versene 22, 24 og 28. Imidlertid er selve ordet Αιγυπτιος ikke så vigtigt som ερημος, når en sproglig afhængighed skal vurderes. Αιγυπτιος er det eneste rimelige ord at anvende i sammenhængen, hvorimod man kunne have forestillet sig forskellige synonymer til ερημος brugt. Netop dette ville dog have været bemærkelsesværdigt, da ερημος bruges flere gange af Lukas.

I Bell. fortæller Josefus, først om en gruppe snigmordere, de såkaldte Sikarier. Derefter fortæller han om nogle charlataner, der narrede folk til at følge sig ud i ødemarken, og efter at have fortalt om dem, fortæller han om egypterens oprør.

Pervo citerer Mason for følgende i sin behandling af teksten⁸⁶:

”Notice first that, although Josefus does not make the Egyptian's followers sicarii, he mentions both groups in the same breath. As we have seen, he discusses the Egyptian immediately after describing the dagger-men. But this is clearly part of his literary artistry. How did Luke, then, come to associate the Egyptian, incorrectly, with the sicarii? If he did so independently of Josefus, the coincidence is remarkable. It is even more remarkable because sicarii is a Latin term for assassins. Josefus seems to have been the first to borrow this word and make it a technical term for Jewish rebels in his Greek narrative”⁸⁷.

Tilsyneladende overser både Mason og Pervo dog to væsentlige problemer ved deres teori, to

86 Pervo (2006) 165

87 Mason (1992) 212

problemer, som begge rummes i ovenstående citat. Dertil kommer et tredje, noget mindre problem, der viser, hvordan de begge dømmes Acta ud fra en forudfattet mening om dens historiske nøjagtighed. Det er problematisk, at Mason, og dermed også Pervo, uden videre slutter, at det er ukorrekt, når Acta sammenkæder Egypteren og Sikarierne. Vi har kun to kilder til Egypteren og Sikarierne, og det er ikke muligt at afgøre, om Egypteren og Sikarierne faktisk havde forbindelse til hinanden. Josefus må ikke bruges som facitliste. De to øvrige problemer er som følger:

For det første er der længere imellem omtalen af Sikarierne og Egypteren, end Mason antyder. I hvert fald kræver det gode lunger at påstå, at Josefus nævner Sikarierne og Egypteren i samme åndedrag. Faktisk er der i den græske tekst 180 ord fra ordet Σικαριοι og til ordet Αιγυπτιος. Der er ingen risiko for, at man tror, at det er den samme gruppe mennesker, Josefus skriver om. De nævnes end ikke straks efter hinanden, men andre oprør nævnes ind imellem.

For det andet skriver Josefus, at disse snigmordere *blev kaldt Sikarier*. Det er altså ikke en betegnelse, han sætter på dem for at beskrive, hvad de gjorde, men en betegnelse, han fortæller, blev brugt om dem. Når Mason således hævder, at Josefus er den første, der bruger ordet, gør han det altså imod Josefus' eget udsagn, og med den forudfattede baggrund at Acta er senere end Josefus. Josefus selv forklarer også senere, at Sikarierne kaldtes sådan på grund af deres kniv, der kaldtes en Sicae⁸⁸. Begge de to argumenter, der i citatet bruges for at kæde Acta og Josefus sammen, er altså uholdbare.

Mason mener, at Lukas må have haft adgang til en kilde, der ligner Josefus meget, eller sandsynligvis til Josefus selv. Mason forklarer sammenhængen mellem dem ved, at Lukas har læst dele af Josefus' værker eller hørt dem reciteret, men har misforstået dem⁸⁹. Det giver nogenlunde mening her, men til gengæld kan det på ingen måder forklare problemet med Theudas.

Det er sandt, at på baggrund af Ant. og Bell. ser sammenkædningen af Egypteren og Sikarierne mærkværdig ud, men det bliver ikke mindre mærkværdigt, hvis man hævder Josefus som kilden.

Igen er der også problemer med detaljerne. I Acta har egypteren fire tusinde mand med sig, i Bell tredive tusinde, en forskel, der kræver en forklaring. Denne forskel kan skyldes en fejl hos den ene af de to forfattere, da de græske tegn for 4 og for 30 nemt kan forveksles. 4 skrives med et Δ, mens 30 skrives med et Λ, tegn, der sagtens kan forveksles ved kopiering⁹⁰. Samtidig har Josefus dog en tendens til at overdrive, så den mulige lighed kan også være tilfældig⁹¹.

Udover problemerne ved at anføre Josefus som kilde må man kræve en forklaring på, hvorfor Lukas overhovedet kommer på den idé at nævne egypteren her, hvis ikke han har en kilde, mundtlig

88 Bell. 2,17,6

89 Mason (1992) 214; 224f

90 Conzelmann (1987) 184

91 Hemer (1989) 126f

eller skriftlig, der fortæller om, at Paulus blev forvekslet med denne oprører. Blot at hævde, at det er en lille scene, der bliver lagt ind i Acta for at give Paulus mulighed for at forklare, hvem han i virkeligheden er, er for tyndt. Der findes ingen gode forklaringer på, hvorfor Lukas skal sætte sig og grave i Josefus værker for at finde en måde for Paulus at afsløre på, at han kan tale græsk. Det er jo dette forhold, der forundrer den romerske kommandant. Conzelmann gør opmærksom på, at også den egyptiske oprører ville have kunnet gøre sig forståelig på græsk, men Paulus viser her, at han kan tale det ordentligt. Det er dét, der er pointen med dette sted. Paulus er en dannet mand og ikke en oprører⁹². Conzelmann henviser samme sted sine læsere til beretningerne hos Josefus, men mener ikke, at Josefus er Actas kilde.

Hvis Lukas ligesom i Gamaliels tale har ønsket at vise, at Paulus ikke er en oprører ligesom nogle bestemte navngivne oprørere, så virker det som en ret usandsynlig løsning, at der henvises til en obskur egyptisk oprører, hvorpå han ikke engang kender navnet. Hvis han derimod henviser til egypteren, fordi det er en, man ved hvem er, bliver Josefus overflødig. *Interpretability* er igen et stærkt argument imod en afhængighed.

6.3.5 Sammenfatning

Samlet set må man konkludere, at der ikke på baggrund af de fire begivenheder, der nævnes af både Acta og Josefus, er nogen grund til at mene, at Lukas har brugt Josefus som kilde. Dertil er mængden af uoverenstemmelser i detaljerne for stor, og forskellene i hvilke informationer forfatterne anvender ligeså. Det betyder, at kvaliteten af de fire stærkeste paralleller mellem Acta og Josefus er for lav.

Afvisningen af, at Josefus har været kilde til Judas og Theudas samt Den Egyptiske Oprører, er særligt vigtig, da Pervo ser dem som de vigtigste og tydeligste paralleller, der berettiger undersøgelsen af andre paralleller⁹³.

6.4 Sammenfaldende oplysninger og personer

Som nævnt er der også en anden måde at gå til opgaven på. Der er nemlig en stor mængde af informationer, som Lukas' og Josefus' værker har til fælles, og det er derfor muligt, at kvantitet kan bære den bevisbyrde, som kvalitet i første omgang ikke kunne. I det følgende vil jeg som udgangspunkt arbejde med de tilfælde, som Pervo nævner⁹⁴.

Pervo oplister de steder i Lukas og Acta, der kan være baseret på Josefus, og graderer sandsynligheden af en afhængighed på en skala, hvor A er det højeste, og C er så lavt, at

92 Conzelmann (1987) 183

93 Pervo (2006) 166

94 Ibid. 149ff

afhængighed ikke er sandsynlig. Han har altså trinene A(high), A-(strong), B+(rather good), B(good) og B-(fairly good). De steder der får vurderingen C, og som han altså ikke selv mener, viser nogen afhængighed, lister han ikke op⁹⁵.

Af disse steder har jeg allerede set på

1. Folketællingen i Luk 2,1-7 og Acta 5,37, som Pervo giver vurderingen A
2. Judas og Theudas i Acta 5,36-37, som Pervo ligeledes giver vurderingen A
3. Agrippas død i Acta 12,20-23, som får vurderingen B
4. Den Egyptiske Oprører og Sikarierne i Acta 21,37-38, med vurdering A

For alle disse fire har jeg vist, at sandsynligheden for at Josefus har været brugt som kilde, er langt lavere, end Pervo vurderer.

Da der udover disse steder er fjorten andre, som Pervo vurderer til mindst B-, vil jeg også undersøge disse for at vurdere, om mængden af små tegn på afhængighed alligevel bliver så stor, at sammenfaldene ikke længere bare kan være tilfældige. Jeg vil for hver af disse angive Pervos egen vurdering uden at henvise til hans liste over vurderingerne for hver enkelt. Nogle af stederne er i Lukasevangeliet, men da det er skrevet før Acta, må også disse steder inddrages.

6.4.1 Lukas 3,1-2

Lukas angiver her tidspunktet for begyndelsen på Johannes Døberens virke. Fem af de nævnte personer volder ingen problemer. De er for kendte til, at der er nogen grund til at hævde, at Lukas har dem fra Josefus, og de er placeret rigtigt. Der er trods alt et hav af andre kilder til eksempelvis Kejser Tiberius.

Der er dog to personer på listen, som volder problemer, hvilket får Pervo til at vurdere stedet til A-. Den første er Lysanias, Tetrarken af Abilene. Ham har vi ikke noget kendskab til fra andre kilder, hvis tidspunktet skal passe.

Vi ved fra Josefus, at Abilene i 40-36 f.Kr. var underlagt en hersker ved navn Lysanias. Der er ligeledes fundet mønter med hans navn på. Disse mønter dateres normalt til perioden 40-36 f.Kr. på baggrund af oplysningerne hos Josefus, men vi ved ikke, om de faktisk henviser til denne Lysanias⁹⁶.

Lysanias blev henrettet af Markus Antonius i året 36⁹⁷, og hans område blev overtaget af Zenodorus, muligvis en søn eller en anden slægtning⁹⁸. I Ant. 17,11,4 (17,319) beretter Josefus, at Filip får en del af Zenodorus' hus eller område.

95 Ibid. 197

96 Schürer (1973) 565

97 Ant. 15,4,1 (15,91-92)

98 Schürer (1973) 566

I Ant. 18,6,10 (18,237) skriver Josefus så, at Agrippa får Filip tetrarki og Lysanias' tetrarki. Om det er det samme område, han igen får tildelt i Ant. 19,5,1 (19,274-275), er uklart. Her nævnes Lysanias' Abila. Dette kan enten betyde, at han får Abilene, som ca. tres år tidligere tilhørte Lysanias, eller det kan betyde, at der har været en senere Lysanias, som nu enten er død eller får frataget Abilene. Josefus fortæller i så fald intet om denne Lysanias, men han har heller ikke berettet noget om, hvem der har regeret over Abilene i den mellemliggende periode. Den Lysanius, der døde i 36 f.Kr. havde arvet området fra sin far Ptolomeus⁹⁹, og det er derfor ikke umuligt, at området stadig har været under samme familie, selvom faderen faldt i unåde. Den Lysanias, Lukas nævner, kan således være Zenodorus' søn eller sønnesøn.

I Ant. 20,7,1 (20,138) får Agrippa så igen tildelt Abila, og det er dette sted, der skulle være kilden til en misforståelse hos Lukas:

”He bestowed upon Agrippa the tetrarchy of Philip and Batanea, and added thereto Trachonites, with Abila; which last had been the tetrarchy of Lysanias”¹⁰⁰.

Pervo mener, at Josefus henviser til den tidlige Lysanias, og at Lukas har misforstået Josefus, så han har troet, at Lysanias var tetrark umiddelbart inden, Agrippa fik området. Denne misforståelse af Josefus er bestemt mulig. Der er dog en uoverensstemmelse mellem Josefus og Lukas, som man ikke skulle forvente. Hos Josefus er Trakonitis ikke en del af Filip område, hvilket det er i Lukas 3,1. Hvis Lukas havde dette sted fra Josefus, ville han derfor næppe have skrevet, at Filip var tetrark i Ituræa og Trakonitis.

Det er også muligt, at det er Pervo, der misforstår Josefus, som han selv indrømmer, *”is less than crystal clear”¹⁰¹*. Det er på ingen måder tydeligt hvilken Lysanias, Josefus skriver om. Det er heller ikke tydeligt, hvilke områder der er tale om, når romerske kejsere gentagne gange giver Agrippa mere land.

Imod Pervos læsning taler også en inskription, OGIS 606¹⁰², hvori en frigiven slave, som har tilhørt Lysanias, beretter, at han til frelse for kejserens hus har anlagt en vej og nogle bygninger. Kejseren omtales med titlen Augustus. Da titlen Augustus først bruges om Kejser Tiberius, der kom til magten i 14 e.Kr., er der altså et tidsspænd på halvtreds år fra Lysanias' død i 36 f.Kr. til Tiberius og dermed til den tidligst mulige datering af inskriptionen. Det diskuteres, hvorvidt det er sandsynligt, at en frigiven slave halvtreds år efter sin frigivelse stadig vil omtale sig selv som sådan, særligt hvis denne tetrarks slægt ikke har været ved magten i mange år. Inskriptionen tyder således på, at der har været en anden Lysanias.

99 Ant. 14,13,3 (14,330)

100Josefus (1960) 420

101Pervo (2006) 161

102Dittenberger (1970) 302f

Emil Schürer, der i sit værk om jødernes historie behandler Lysanias i et appendix¹⁰³, hævder eksistensen af en Lysanias II. Han viser, at Lysanias I's rige er et ganske stort rige, som han arvede efter sin far. Hovedstaden i riget var Chalcis, og Abilene var derfor blot et lille hjørne af dette rige. Når Lysanias herskede over et område langt større end Abilene, er der ingen rimelighed i at kalde Abilene for Lysanias' tetrarki. Derfor må der have fundet en opdeling af riget sted efter Zenodorus' død. Når Josefus gentagne gange nævner, at områder lægges under Agrippa, betyder det derfor sandsynligvis, at nye stykker af det gamle rige underlægges ham, herunder de områder, som en senere Lysanias var tetrark over på det tidspunkt, da Johannes begyndte sit virke som døber.

Da Josefus ingen steder fortæller, hvem der herskede over området mellem Zenodorus og Agrippa, er der ikke hos Josefus nogen hjælp at hente, hvis man vil argumentere imod en senere Lysanias. Det er næppe sandsynligt, at området blot lå øde hen i den periode. Årsagen er snarere, at Josefus, som nævnt i afsnit 6,1, ikke har særlig gode kilder til perioden mellem Nicolaos af Damaskus og hans egen tid.

Pervo skriver til dem, der plejer at påberåbe sig særlige kilder, at her dur hverken mundtlig tradition, Maria, Jesu mor eller Apostlen Peter som alternative kilder¹⁰⁴. Da Josefus her skriver om ting, der foregår i et lille område langt nord for det Judæa, der er hans egentlig fokus, på et tidspunkt, hvor han selv endnu ikke er født, så kan vi med sikkerhed sige, at der har været andre tilgængelige kilder end Josefus. Josefus har selv brugt mindst en af dem, og hans kilde til begivenheder i Ituræa har ikke været specielt god. Ituræa er ikke et område, der interesserer Josefus. Derfor må man konkludere, at vi simpelthen ikke ved, hvad der foregik i Abilene og resten af Ituræa i årene mellem Zenodorus og Filip, og heller ikke, hvorfra Lukas har sine oplysninger, men at *accessibility* i hvert fald ikke kan bruges som argument imod ham. Hans kilder har været lige så gode som Josefus'.

Den anden person, der volder problemer i denne passage, er Annas, der teknisk set ikke var ypperstepræst. Annas blev udnævnt til ypperstepræst af romerne i 6 e.Kr. og sad indtil 15 e.Kr., hvor han blev afsat. Alt tyder dog på, at han bevarede sin indflydelse, mens hans fem sønner og hans svigersøn Kajfas alle var ypperstepræster efter ham¹⁰⁵. Således omtaler Johannes både Annas og Kajfas som ypperstepræster i Johs. 18. Når Pervo således bruger Annas til at vise, at Lukas er sløset med sine historiske oplysninger og skulle have læst Josefus mere grundigt¹⁰⁶, så er det en grundløs beskyldning, som tilsyneladende har til formål at vise, at Lukas ikke giver præcise oplysninger, men blot sætter nogle personer sammen nogenlunde korrekt for at give indtryk af, at

103Schürer (1973) 561-573

104Pervo (2006) 161

105Hemer (1989) 159

106Pervo (2006) 160

han er pålidelig. Derved søger Pervo at styrke sin argumentation omkring Lysanias. Omvendt kan man hævde, at netop det faktum at Lukas ved, at Annas stadig fungerede som ypperstepræst, viser, at Lukas er velorienteret.

Imidlertid er der ikke nogen grund til, at Lukas skulle have medtaget denne liste af personer, hvis ikke han havde ønsket at være præcis. Havde han blot ønsket at strø nogle navne ud for, at det skulle se fint ud, ville man ikke forvente at finde en betydningsløs person som Lysanias her. Muligvis har Lysanias' område strakt sig helt ned til Galilæa, ligesom Ptolomæus' område tidligere gjorde¹⁰⁷. I så fald kan en del af Jesu virksomhed have fundet sted i Lysanias' område.

Hvis man antager, at Acta har oplysningen om Lysanias fra Josefus, er det klart mest rimelige, at Lukas har siddet med Josefus' tekst ved siden af sig og så misforstået den. Dette er altså i modstrid med det, Mason brugte til at forklare misforståelserne omkring Egypteren og Sikarierne. Lysanias spiller i de relevante passager hos Josefus en så sekundær rolle, at man ikke ville huske ham, hvis man blot havde hørt eller læst dem engang. Det betyder, at dem, der forsøger at sammenkæde Acta og Josefus, har et alvorligt problem her, da der forudsættes meget modstridende omstændigheder til de forskellige paralleller.

6.4.2 Lukas 3,10-14

På dette sted fremstiller Lukas Johannes Døberen som en morallærer, der byder folk at dele med hinanden og ikke udnytte deres position i samfundet til egen vinding. Det er i god overensstemmelse med den etiske undervisning, også Jesus giver hos Lukas, og virker derfor ikke overraskende. I udgangspunktet er det derfor ikke et sted, der peger på Josefus. Imidlertid kan det ses som en udfoldelse af Josefus' beskrivelse af Johannes:

"...John, that was called the Baptist... ...and commanded the Jews to exercise virtue, both as to righteousness towards one another, and piety towards God"¹⁰⁸

På den anden side set er det lige så sandsynligt, at netop Lukas er kilde til Josefus på dette sted. Josefus har haft brug for kilder, og selvom han ikke bruger så meget plads på Johannes' forkyndelse, som Lukas gør, er det meget muligt, at hans kilde gjorde.

Efter min mening er der ingen særlige grunde til at bruge dette sted som argument for, at Lukas er afhængig af Josefus. Pervo vurderer stedet til B+ og er altså ret optimistisk omkring det. Da vi kun har de bibelske tekster og Josefus som kilder til Johannes, er det umuligt at sige, om billedet er retvisende.

107Schürer (1973) 564

108Josefus (1960) 382

6.4.3 Lukas 3,19

Vi finder her en forklaring på arrestationen af Johannes, der ikke er magen til den, vi finder hos Markus. Man kan her spørge, hvorfor Lukas ikke, ligesom Matthæus, vælger at følge Markus. Lukas bringer ikke beretningen om Herodes' datter, der danser, men kun om Herodes, der stjæler sin brors hustru og dertil en bemærkning om alt det andet onde, Herodes havde gjort.

Det er bemærkelsesværdigt, at Pervo ser en sammenhæng med Josefus her, da der ikke hos Lukas er nogen oplysninger, der kan være hentet fra Josefus. Der argumenteres for afhængighed ud fra de ting, Lukas *ikke* skriver, og Pervo giver vurderingen A-. Ligesom Josefus, undlader Lukas beretningen om Herodes' datter, og ingen af de to kalder broderen Filip. Pervo vurderer, at årsagen til disse udeladelser må være, at Lukas har en kilde, der giver ham grund til at tvivle på de oplysninger, han finder hos Markus¹⁰⁹. Der er dog adskillige steder, hvor Lukas kun vælger at bringe kortere udgaver af beretninger, vi også finder hos Markus, hvad enten det så skyldes, at han har andre traditioner end Markus, eller at han finder beretningerne hos Markus for omfattende i forhold til deres relevans. Det gælder eksempelvis i Markus 7-8, hvor Lukas udelader størsteparten af det, Markus skriver. At Lukas undlader at følge Markus i Luk 3,19 er således ikke specielt overraskende. Beretningen om Johannes Døber er tilsyneladende ikke central for Lukas.

Havde Lukas' beretning lignet Josefus', havde der været grund til at overveje en afhængighed, men Josefus beretter i Ant.18,5,2 (18,116-119), at Herodes lod Johannes dræbe, fordi han var bange for, at Johannes skulle anføre folket i et oprør, en tanke vi ikke finder hos Lukas.

Situationen er altså, at Markus, Lukas og Josefus bringer tre forskellige beretninger, og Lukas' ligner ikke Josefus' bortset fra, at der er træk hos Markus, som ingen af dem bringer.

6.4.4 Lukas 19,11-27

Pervo vurderer denne passage til A. Baggrunden for denne vurdering er, at lignelsen hos Lukas ser ud til at være en sammenblanding af lignelsen om de betroede pund, som vi finder den i Matt. 25,14-30, og en beretning om en hersker, der rejser til et andet land for at blive kronet som konge. Denne anden beretning ligner beretningen om Arkelaos. Han blev konge over Judæa efter sin far Herodes den Store, men der lå også et tidligere testamente, hvori denne gjorde Antipas til sin efterfølger. Arkelaos rejste derfor til Rom, hvor han, efter at han og Antipas begge havde talt deres sag for kejseren, blev konge. Både før og efter denne rejse slog han hårdt ned på sine fjender, hvilket i sidste ende kom til at koste ham kronen¹¹⁰.

Selve beretningen passer perfekt til Lukas' eskatologiske tænkning, hvor parousiudeblivelsen

109Pervo (2006) 184f

110Pervo (2006) 178f

betyder, at Jesu genkomst rykkes ud i en ukendt fremtid. Vers 11 viser, at de kristne må væbne sig med tålmodighed. Conzelmann mener, at Lukas tager verset med, fordi han er bevidst om, at han her gør op med et centralt punkt i sit publikums teologi. Lukas skriver til personer, der stadig tror, at Jesu genkomst er nært forestående¹¹¹.

Ligheden mellem beretningerne er stor, og det er bestemt muligt, at lignelsen bruger Arkelaos som inspiration. Derimod er der intet, der specielt peger på, at Josefus er kilden. Lignelsen kan sagtens gå tilbage til Jesus i en form, der ligner denne. På hans tid har Arkelaos næppe været glemt. Han var konge indtil 6 e.Kr.

Endnu engang er situationen altså den, at der er en parallel mellem Lukas og Josefus, men også, at der ikke er nogen grund til at tro, at ligheden skyldes, at Josefus er kilden. At Josefus ofte er den eneste skriftlige kilde, der har overlevet, er ikke argument nok for, at han må være kilden, hvis intet andet taler for det. Pervo antyder ellers dette, når han skriver, at "*known sources are widely agreed to be stronger than unknown sources*".¹¹² Uanset at dette grundlæggende set er rigtigt, så friholder det ikke de kendte kilder fra overbevisende, at skulle vise, at de er kilder. Det er bestemt ikke lykkedes her. Det er ikke nok at påpege en lighed med en beretning hos Josefus, hvis det er en beretning om en almindeligt kendt begivenhed, og der ikke i øvrigt er andet, der peger på Josefus. Argumentets validitet forudsætter i virkeligheden en datering så sent, at Josefus er den eneste sandsynlige kilde, hvorfor der er tale om et ringslutning. *Analogy* er heller ikke her nok, når vi ved, at Josefus skriver på baggrund af en almindeligt kendt begivenhed.

6.4.5 Sammenfatning af stederne i Lukasevangeliet

Der er enkelte paralleller, men der er ikke noget, der tyder på, at Josefus skulle være kilde til Lukasevangeliet. Der er ingen oplysninger, der specifikt ser ud til at komme fra Josefus, og parallellerne er så generelle, at masser af andre kilder er mulige, selvom de ikke er overleveret. Kun spørgsmålet om Lysanias er egentlig interessant, da de øvrige primært er spekulation over ting, der muligvis kunne tyde på en forbindelse.

Omkring Lysanias er situationen dog den, at vi mangler data fra andre kilder, for at kunne sige om der faktisk var en Lysanias, der herskede i Abilene på det tidspunkt, hvor Johannes begyndte sit virke. Uden den information kommer også spørgsmålet om Lysanias til at virke spekulativt.

Der er derfor intet i Lukasevangeliet, der giver grund til at tro, at Josefus' skrifter skulle have været en kilde for Lukas, da han skrev sit evangelium.

¹¹¹Conzelmann (1960) 135

¹¹²Pervo (2006) 161

6.4.6 Acta 8,26-39

Beretningen om den etiopiske hofmand volder visse problemer i forhold til det, der ofte anses for et af højdepunkterne i Acta, omvendelsen af Cornelius i kapitel 10. Omvendelsen af Cornelius kaldes ofte for den første omvendelse af en hedning, og der lægges vægt på, at det netop er en højtstående romersk officer, et medlem af romerrigets elite, der omvendes¹¹³. Conzelmann mener, at beretningen om den etiopiske hofmand hører hjemme i en hellenistisk kontekst, hvor den har været beretningen om den første hedning, der blev omvendt. Således står den altså i direkte konkurrence med beretningen om Cornelius.¹¹⁴

Lukas har valgt at placere beretningen om hofmanden først, men har samtidig nedtonet dens betydning. Hofmanden fremstilles ikke som proselyt, hvilket ellers ville have fjernet problemet. Det tyder på, at han heller ikke er det i Lukas' kilde. Samtidig fremstilles han som de facto proselyt, idet han har været i Jerusalem for at tilbede og nu sidder og læser i Esajas' bog¹¹⁵.

Fælles for beretningerne om hofmanden og Cornelius er, at begge har et kraftigt fokus på Helligåndens ledelse. Dette kunne være årsagen til, at Lukas bringer begge beretninger til trods for mulige problemer omkring hvem, der var den første omvendte hedning, hvis det spørgsmål overhovedet har interesseret Lukas. Med de to beretninger placeret centralt i Acta, er der ingen tvivl om, at hedningemissionen er Guds vilje. Det er ham selv, der tager initiativet til den. Det er ikke Paulus' opfindelse.

Dette sted vurderes af Pervo som B-, da muligheden for afhængighed her udelukkende baserer sig på, at Josefus fortæller en historie med et lignende plot¹¹⁶ og argumentet er altså her *analogy*. Her i Acta har vi beretningen om Filip og den etiopiske hofmand, mens Josefus i Ant. 20,2-4 (20,17-96) fortæller om Izates fra riget Adiabene.

Det fælles for beretningerne i Acta og hos Josefus er, at en højtstående person fra et land uden for Israel står i et religiøst dilemma. En missionær kommer forbi, mens den højtstående person læser i skriften, og missionæren griber muligheden for at retlede den højtstående person. Denne bliver overbevist og underkaster sig et initiationsritual.

Dette plot er ikke særlig almindeligt, men samtidig er det heller ikke så unikt, at det decideret peger på, at den ene beretning er afhængig af den anden.

At Pervo alligevel giver det karakteren B-, *fairly likely*, viser måske ganske godt, hvor optimistisk Pervo er i sin vurdering af materialet.

113Pervo (2009) 264

114Conzelmann (1987) 67

115Ibid. 68

116Pervo (2006) 185

6.4.7 Acta 11,27-29

Pervo giver beretningen om hjælpen til Jerusalem i forbindelse med hungersnøden vurderingen B+. Det er en noget kortfattet beretning, og den indeholder ingen direkte tale, hvilket er meget usædvanligt i Acta. Profetien bringes som indirekte tale. Når Lukas ellers menes at plagiere andre beretninger eller selv at opdigte begivenheder, er der altid direkte tale i dem. Når Agabos optræder igen i Acta 21, bliver hans profeti gengivet som direkte tale. I Acta spiller direkte tale en så stor rolle, at 51% af alle vers i Acta indeholder direkte tale¹¹⁷.

I DO92 er Acta opdelt i 81 stykker med hver deres overskrift. Det første er en indledning, som ikke indeholder tale. Dertil kommer yderligere fire stykker, som ikke indeholder nogen form for tale.

I otte stykker omtales det, at nogen taler, men vi får ikke selve talen. Stykket om hungersnøden er det ene af disse. I seks af de øvrige syv er der tale om flere mennesker, der taler, eller at eksempelvis Paulus prædiker i en række byer, uden at hans prædiken refereres. Den syvende er ligklagen over Stefanus i Acta 8,2, hvis indhold vi heller ikke får refereret.

Stykket om Agabos, der profeterer hungersnød, er altså stilistisk enestående i Acta og på den måde ikke udtryk for den måde, hvorpå Lukas typisk arbejder, når han skriver en beretning. Hvis beretningen er opdigtet på baggrund af Josefus, mangler der tydeligvis en god forklaring på, hvorfor beretningen på den ene side er vigtig nok til at blive opdigtet uden bagvedliggende tradition og samtidig ikke er vigtig nok til at blive udfoldet med den direkte tale, som falder så naturligt for Lukas. Alene dette faktum er et stærkt argument imod, at denne beretning skulle være et udtryk for fiktion, og dermed også imod, at den skulle være inspireret af Josefus. Uanset at det altså er usandsynligt, at beretningen skulle være resultatet af andet end en tradition, som Lukas har kendt, vil jeg alligevel behandle argumentationen for, at Lukas her bruger Josefus eller en anden kilde.

Der er en række mulige kilder til beretningen om, at Antiokia sender Paulus og Barnabas til Jerusalem med hjælp. Paulus omtaler i Gal. 2, at han rejste op til Jerusalem sammen med Barnabas som følge af en åbenbaring. Han skriver dog intet om, hvad åbenbaringen gik ud på.

Hemer daterer begivenhederne til 45-46 e.Kr.¹¹⁸, altså lige omkring Agrippas død. Hvor Pervo mener, at det er mærkværdigt, at Antiokia forsøger at afhjælpe en global hungersnød med lokal hjælp til Judæa¹¹⁹, bemærker Hemer, at Sueton fortæller om hungersnød i Rom flere gange under Claudius, og at den ene af dem, i 51 e.Kr., ser ud til at være følgen af dårlig høst i Egypten i en årrække. Denne hungersnød vil så have ramt blandt andet Judæa tidligere, og sandsynligvis være

117Pervo (2009) 38f; Hemer (1989) 415f

118Hemer (1989) 165

119Pervo (2006) 193

identisk med den hungersnød, som Josefus skriver om¹²⁰. Hermed er vi fremme ved muligheden for Josefus som kilde.

Josefus fortæller i Ant. 20,5,2 (20,101) om en stor hungersnød, der ramte Judæa, og at Dronning Helena af Adiabene sendte hjælp. Pervo mener, at det er denne beretning hos Josefus, der sammen med oplysningerne i Galaterbrevet har inspireret beretningen i Acta 11¹²¹. Der er da også en række ligheder mellem de to beretninger, der begge er ret kortfattede.

Josefus nævner den samme hungersnød i Ant. 20,2,5 (20,51-53). Imidlertid er parallellerne her mindre klare, og hvis ét af stederne er kilde til Acta, er det derfor sandsynligvis 20,5,2. Lighederne mellem beretningerne er, at der er hungersnød, og at nogen sender hjælp; ikke noget, der i sig selv skulle give anledning til mistanke om afhængighed. En sådan påstand havde krævet, at der også var ligheder i detaljerne. Aktørerne i de to beretninger skaffer eksempelvis hjælpen på forskellige måder. Derfor er det vigtige også, at der er sproglige ligheder. Tre udtryk går igen i de to beretninger.

For det første angiver begge forfattere tidspunktet med præpositionen *επι*. Josefus med *επι τουτου*, Acta med *επι Κλαυδιου*. Da *επι* imidlertid ikke er nogen ualmindelig måde at angive et tidspunkt på, er denne lighed uden betydning. Det gælder så meget desto mere, da de bruger *επι* i forbindelse med hver deres personer.

For det andet omtaler de begge hungersnøden med ordene *μεγας* og *λιμος*. Imidlertid bruger Josefus udtrykket *τον μεγαν λιμον*, mens Acta skriver *λιμον μεγαλην*, og altså nok bruger samme ord, men ikke samme udtryk. Hvor forskellige former af *μεγας*, er almindelige i hele NT, bruges *λιμος* elleve gange. Også Lukas bruger begge ord andre steder både i Lukasevangeliet og i Acta. I Acta dog kun ét andet sted, nemlig i Acta 7,11, i Stefanus forsvarstale, hvor Stefanus omtaler den hungersnød, der fik Jakob og hans sønner til at rejse til Egypten. Det er interessant, at også ordet *μεγας* optræder i samme vers, da hungersnøden (*λιμος*) skabte stor (*μεγαλη*) nød. Ordene er altså dem, vi kan forvente, at Lukas ville bruge til at beskrive en sådan begivenhed, hvilket kraftigt svækker påstanden om, at ordvalget skulle tyde på en afhængighed af Josefus.

For det tredje sendes hjælpen begge steder til Judæa. Hos Josefus er det helt naturligt, men Pervo mener, at Acta burde have skrevet Jerusalem i stedet, og at det derfor er mistænkeligt, at der står Judæa. Der er dog ikke noget usædvanligt i, at Acta her bruger Judæa. Judæa omtales ganske vist kun ti gange i Acta, mens Jerusalem nævnes nioghalvtreds gange, men af disse ti bruges Judæa fem gange i Acta 9-12, altså i perioden mellem Paulus' omvendelse og hans første store missionsrejse.

120Hemer (1989) 164-165

121Pervo (2006) 193

Hvad der umiddelbart altså kan ligne et tydeligt tegn på, at Acta er afhængig af Josefus, viser sig ved nærmere eftersyn snarere at være et sammentræf af ikke særligt usandsynlige omstændigheder. Der er for de to førstes vedkommende tale om, at helt almindelige, ja, vel de mest almindelige, ord at bruge til de respektive formål, benyttes i parallel kontekst, og i det tredje, at det ord, der er det mest sandsynlige for Josefus, samtidig er et ord, som Acta bruger flere gange i de omkringliggende perikoper.

6.4.8 Acta 13,6-8

Passagen er en beretning om et under, der efterfølges af en omvendelse. Beretningen virker noget isoleret, og det forekommer underligt, at vi ikke hører om grundlæggelsen af en menighed på øen. Det ville have været at forvente. Paulus har heller ikke følge af nogen person fra Cypren i Acta 20,4, en liste, der ifølge Pervo har rod i traditionen, og i virkeligheden er en liste over de folk, der rejste med Paulus til Jerusalem med de indsamlede midler¹²².

I Acta optræder troldmanden Bar-Jesus, også kaldet Elymas, som i Codex Bezae (D) kaldes Etoimas i den oprindelige tekst. I Ant. 20,7,2 (20,141-143) optræder en troldmand i Felix' følge. Troldmanden kaldes Atomos, men i nogle udgaver af Ant. kaldes han Simon, sandsynligvis fordi han så identificeres med den kendte troldmand Simon Mager, der er mest kendt fra det apokryfe skrift *Peters Gerninger*. Det er på ingen måder usandsynligt, at der her har fundet en tilpasning sted begge veje, men det har ingen relevans, da det er meget usandsynligt, at man skulle have ændret Acta med det formål, at få den til ikke at ligne Josefus. Til trods for vurderingen B i Pervos oversigt, virker hans behandling af stedet dog langt fra lige så sikker. Faktisk vurderer han selv, at der er sket en tilpasning af Josefus, så nogle kopier navngiver troldmanden Simon, men at Atomos er det oprindelige navn, og at en lignende tilpasning er sket i Acta, så Etoimas er en senere tilføjelse, som er foretaget for at skabe overensstemmelse med Josefus¹²³.

Den mest sikre konklusion, der tilsyneladende kan drages på baggrund af dette sted og dets behandling hos Pervo, er, at B, der i Pervos egen forklaring betyder *good probability of dependence*, snarere betegner noget, der er muligt, men ikke specielt sandsynligt.

6.4.9 Acta 19,23-38

Scenen er denne gang Efesus, hvor sølvsmeden Demetrius anstifter en opstand, fordi Paulus efter hans mening er i færd med at ødelægge sølvsmedenes forretning. Årsagen til at Pervo kæder denne beretning sammen med Josefus, er, at den ligner de beretninger, der findes om antijødiske

122 Pervo (2009) 508

123 Pervo (2006) 187

opstande hos blandt andre Josefus. Da der også findes sådanne beretninger hos Philo¹²⁴, der skrev før begivenhederne i Acta afsluttes, er argumentet meget svagt, hvilket da også afspejles i Pervos vurdering af stedet, som er B-. Rent argumentationsteknisk havde det sandsynligvis været fornuftigt af Pervo at undlade at nævne dette sted, da argumentationen virker søgt og derfor er med til at svække helhedsindtrykket af hans samlede argumentation.

Jeg vil ikke her gennemgå de paralleller, Acta har til Bell. 7,46-62, men blot konkludere, at de ikke er specielt iøjnefaldende.

Imod en afhængighed skal desuden nævnes den bemærkelsesværdige pluralis *αἰθυπατοι*, prokonsuler, i Acta 19,38. Paulus var i Korinth, mens Gallio var statholder i Akaja, altså i 51-52 e.Kr. Inden han kommer til Efesus, er han blandt andet tilbage i Jerusalem, hvorfor han må have været i Efesus omkring 54-55 e.Kr. Ved Kejser Claudius' død i 54 e.Kr. opstod et interregnum, og da proconsulen Silanus, som skulle have afgjort sager i Efesus, blev myrdet i 54 e.Kr., og to mænd efterfølgende midlertidigt havde dette embede sammen, var der faktisk prokonsuler i pluralis på dette tidspunkt. Det er naturligvis muligt, at Lukas lader byskriveren tale i generelle vendinger om, hvordan man generelt i Romerriget løser den slags, men man kunne have forventet, at han mere specifikt havde talt i singularis¹²⁵. Dette er naturligvis ikke noget stærkt argument, men det er en detalje, der fortjener opmærksomhed.

6.4.10 Acta 21,23b-24

Det skal bemærkes, at Pervos jagt på kilder intensiveres fra Paulus' ankomst til Jerusalem og frem. Det skyldes hans ide om, at Paulus i virkeligheden blev arresteret i Jerusalem og uden nogen interessante begivenheder undervejs langsomt blev ført til Rom. Der er altså i Pervos forståelse ikke plads til nogen autentiske beretninger her, men kun til enkelte korrekte oplysninger om steder og tider. Udgangspunktet er derfor, at alle episoder er fiktion, som sandsynligvis er inspireret af andre beretninger, som forfatteren har kendt. Pervo giver ikke udtryk for dette eksplicit, men det fremgår tydeligt af analyserne i hans Acta-kommentar. Hvis der er paralleller hos Josefus, er de altid hans bedste bud ud fra tanken om, at en kendt kilde er stærkere end en ukendt.

I Acta 21 er der to passager, der skal behandles. I det første stykke finder vi oplysningen om Paulus, der betaler for at nogle mænd, der har aflagt et løfte, kan få raget håret af. Pervo giver den vurderingen B.

Stedet har to mulige kilder hos Josefus. Den ene er beretningen om Agrippa I, der i Ant. 19,6,1 (19,294) betaler for, at nogle mænd kan få raget hovedet. Denne beretning kan være inspirationen til

124Ibid.179

125Hemer (1989)123; 169

beretningen om Paulus, der gør det samme. I de to beretninger bruges ordet *ξυραομαι* om det at rage, mens Acta i 18,18 bruger ordet *κειρω* om det samme. Når Acta her bruger samme ord som Josefus, men et andet end Acta selv bruger i 18,18, kunne dette, ifølge Pervo, tyde på en afhængighed¹²⁶. En sådan statistisk argumentation er dog tvivlsom, når den kun baserer sig på et enkelt andet sted i Acta. Til sammenligning bruges ingen af ordene andre steder i NT, på nær i 1. Kor., hvor Paulus bruger begge ordene. Her skriver Paulus i 11,5-6:

*”Men enhver kvinde, der beder eller taler profetisk med utildækket hoved, bringer skam over sit hoved; hun kunne lige så godt have raget håret af (ξυραομαι). Ja, for hvis en kvinde ikke tildækker sit hoved, kan hun lige så godt lade sig klippe (κειρω). Men da det nu regnes for en skam, når en kvindes hår er klippet (κειρω), eller hendes hoved er raget (ξυραομαι), skal hun have hovedet tildækket.”*¹²⁷

Paulus bruger altså her ordene synonymt i en kiastisk struktur, og selvom konteksten ikke er en ed, så viser det alligevel, at ordene har været anvendt synonymt.

Det andet sted hos Josefus, der kan være kilde, er Bell. 2,313-314, hvor Bernike lader sit hoved rage(*ξυραομαι*) på grund af et løfte. Heller ikke for denne passage er der grund til at tro, at Lukas er påvirket af Josefus, medmindre man på baggrund af andre paralleller har påvist en sammenhæng.

6.4.11 Acta 21,30-33

Det andet sted i Acta 21, er beretningen om Paulus, der reddes fra den rasende folkemængde af kommandanten for garnisonen i Jerusalem. Pervo vurderer dette sted til B-.

Josefus selv beskriver en lang række opstande i Jerusalem heraf flere i templet. Den fremgangsmåde romerne benytter i Acta, beskrives imidlertid kun én gang.

Endnu engang må konklusionen være, at hvis Josefus er en af kilderne til Acta, er det muligt, at denne episode er inspireret af Josefus, men ellers er der ingen særlig grund til at tro det.

6.4.12 Acta 23,12-35

Denne beretning om jøderne, der søger at lægge et baghold for Paulus, minder i nogen grad om en fortælling hos Josefus, hvor der lægges et baghold for Herodes den Store i Ant.15,8,3-4 (15,282-291). Pervo vurderer stedet som B-.

De to beretninger har i hovedtræk samme plot.

1. Offeret beskyldes for at bryde jødernes religiøse love
2. En gruppe mænd aflægger ed på at dræbe vedkommende

¹²⁶Pervo (2006) 190f

¹²⁷I citater er græske ord i parentes altid min tilføjelse

3. De er villige til at ofre deres liv for sagen
4. Der lægges et baghold
5. En spion afslører planerne, der ikke lykkes

Selvom disse ligheder er indiskutable, er de samtidig så generelle, at man uden videre ville kunne grave en række andre historier med samme træk frem fra ethvert moderne biblioteks krimisamling, da denne struktur må have eksisteret i virkelige begivenheder et meget stort antal gange. Kun træk 1 er måske undtaget her.

Der er derfor ingen grund til at koble Acta og Josefus sammen her.

6.4.13 Acta 24,24; 25,13.23;26,30

Vi kommer her til en række steder, hvor to kvinder dukker op i beretningen om Paulus. De to kvinder er Drusilla og Berenike, og Pervo mistænker her Lukas for namedropping¹²⁸. I denne del af Acta omgiver Paulus sig med en lang række fornemme mennesker, og forfatterens formål med dette kunne være at fremstille Paulus som en rigtig verdensmand, én, der kunne omgås finere mennesker, fordi han selv var på deres niveau. Selvom Josefus nævner de to kvinder sammen, og selvom Acta ikke lader dem spille nogen rolle i sin beretning, giver Pervo dem forskellige karakterer i sit system. Drusilla må nøjes med B+, mens Berenike får A-.

De eneste oplysninger Acta giver om Drusilla, er, at hun er Felix's hustru, og at hun er jøde. Hvorfor den sidste oplysning kommer med er uklart. Måske er det for at stille Felix, der jo gerne vil tækkes jøderne, i et dårligt lys, eller måske for at forklare, hvorfor Felix allerede havde et kendskab til Vejen¹²⁹. Hun nævnes kun i Acta 24,24.

Berenike nævnes de øvrige tre steder, og den eneste oplysning vi får, er, at hun var sammen med Agrippa, sin bror. De to havde et meget nært forhold og gav anledning til en del sladder.

Det bedste argument for at Josefus her er kilde til Acta, er, at disse to, de to eneste ikke-troende kvinder Acta navngiver, nævnes af Josefus sammen i Ant 20,7,2 (20,141-143).

Alt i alt vurderer Pervo selv: *"At a minimum this explanation is no worse than any other"*¹³⁰. Det lyder ikke ligefrem overbevisende, hvis man ikke allerede har vedtaget, at Josefus er en af Actas kilder.

6.4.14 Acta 25,23-26,32

Den sidste passage i Acta, som Pervo forbinder med Josefus, er hele beretningen om Paulus' møde med Agrippa. Her var toppen af samfundet tilstede for at høre den berømte og berygtede

¹²⁸Ibid. 189f

¹²⁹Hemer (1989) 130; Pervo (2009) 603

¹³⁰Pervo (2006) 189

religiøse agitator Paulus. Om det virkelig har fundet sted, er umuligt at sige. Josefus omtaler selv to begivenheder, der minder om denne, selvom de ikke finder sted i første århundrede. De to steder hos Josefus er Ant. 16,2,3 (16,29-30) og Ant. 17,5,3 (17,93). Pervo finder disse to paralleller interessante, særligt fordi de ikke er fra første århundrede, og det derfor er muligt, at Lukas var inspireret af Josefus og beskrev en type situation, som ingen andre har beskrevet fra samme periode¹³¹. Omvendt er det også muligt, at Josefus blot tilbageførte det, han selv kendte fra sin egen tid, på begivenheder i tiden før første århundrede, så det i virkeligheden var Josefus, der begik en fejl.

Pervos egen vurdering af stederne er B- og hans konklusion lyder: *"These parallels establish no more than that both Luke and Josefus were familiar with the conventions of the rhetoric of philosophical defense. If either of the passages helped Luke to create or illustrate the speeches of Acts 26, it was 16,29. This is a possibility, but not a strong possibility"*¹³².

6.5 En beretning hos Josefus, som ikke er med i Acta

Der er i sagens natur mange beretninger hos Josefus, der ikke findes i Acta. Særligt én er dog bemærkelsesværdig, fordi den ville være relevant for Acta. Det er beretningen om Jesu bror Jakobs død i 62 e.Kr., som Josefus beskriver i Ant. 20,9,1 (20,200). For det første er det bemærkelsesværdigt, fordi den står omtalt i Ant. 20, den bog, hvori man finder hele syv af parallellerne til Acta, og som Lukas altså burde kende godt, hvis Josefus er hans kilde. For det andet fordi det er en beretning, hvor ypperstepræsten og Rådet i Jerusalem er de store skurke, der udnytter et interregnum efter Festus' død, og før Albinus kommer til Jerusalem, til at slå Jakob og nogle andre kristne ihjel i strid med loven. Denne handling kostede Ananus embedet som ypperstepræst og stiller altså rent formelt de jødiske ledere i et dårligt lys overfor et romersk eller græsk publikum¹³³.

Imod dette argument tæller naturligvis, at Jakobs død kronologisk ligger uden for eller i udkanten af Actas periode. Omvendt ville det kunne give Acta en god struktur, idet missionen ville være indrammet af Stefanus' og Jakobs død, der begge var ulovlige handlinger fra jødernes side.

På samme måde omtaler Acta heller ikke den jødiske krig og Temples fald, selvom der er rig lejlighed til at omtale disse begivenheder enten som selvstændige beretninger eller som små bemærkninger om, hvad der senere skete.

6.6 Jødedommen som filosofisk retning

En spændende parallel mellem Acta og Josefus er, at de begge beskriver de forskellige jødiske

131Ibid. 189f

132Ibid. 190

133Robinson (1976) 89f

retninger som filosofiske skoler, og at de bruger nogle af de samme ord, når de beskriver dem. Både Lukas og Josefus omtaler saddukæerne og farisæerne som skoler (αἱρεσεῖς), og især er det bemærkelsesværdigt, at de begge omtaler farisæerne som den mest strenge af disse skoler. Josefus gør det i både Bell. 1,110 og 2,162 samt i Ant. 17,2,4 (17,41), mens Acta gør det i 26,5¹³⁴.

For den hellenistiske verden giver det dog god mening at se jøderne og dermed også de kristne som filosofiske retninger. I modsætning til det, man er vant til at se som religioner, har jøderne ikke noget pantheon, de har ikke templer spredt rundt i de byer, hvor de bor, de har ingen gudebilleder, og de bringer ikke ofre til deres gud, men deres gudsyndelse har primært karakter af taler med moralsk indhold. Dette gælder naturligvis ikke for jødedommen i Jerusalem, men det var ikke den, der var kendt i resten af den hellenistiske verden¹³⁵.

Hvis Acta kan påvises at have Josefus som kilde, kunne man sagtens forestille sig, at Lukas har hentet denne forståelse af jødedommen fra ham, men i sig selv er det ganske oplagt at fremstille de jødiske retninger som filosofisk skoler af de førnævnte grunde. Tanken var da også almindelig i det græsk-romerske miljø, som begge forfattere levede i¹³⁶, hvilket svækker argumentationen ud fra *distinctiveness*.

6.7 Sammenfatning og delkonklusion

Selvom antallet af steder i Acta, der kan pege på en afhængighed af Josefus, er ganske stort, så er der kun meget få steder, hvor ligheden faktisk ser ud til at være andet end tilfældig. Kvaliteten er ikke høj nok til, at kvantiteten er overbevisende.

Argumentationen for at forskellige steder skulle være inspireret af Josefus, er meget forskelligartet. Nogle steder er det ordvalget, der tyder på en sammenhæng. Det antyder, at Lukas har siddet med Josefus' tekst og ladet sig påvirke på det sproglige plan, hvilket kræver, at Josefus' tekst har været godt kendt af forfatteren. Har man blot læst teksten engang, så man husker nogle hovedtræk i en begivenhed, vil man ikke blive påvirket af teksten i sit ordvalg. Det vil man derimod, hvis man har teksten liggende udrullet ved siden af sig og konsulterer den undervejs i sin skriveproces. Har man imidlertid det, er det vanskeligt at komme til at lave de fejl, som påpeges andre steder. For eksempel Theudas, der tilsyneladende er placeret på et helt forkert sted i kronologien, kan kun ende der, hvis man ikke har Josefus helt præsent. Sidder man med ham i hånden, er det ikke en fejl, man kommer til at begå.

Hvor nogle forskere derfor vil argumentere for, at den store mængde af steder, hvor der muligvis er en sammenhæng mellem Josefus og Acta, viser, at Lukas har kendt Josefus, så tyder en

134Mason (1992) 220

135Ibid. 222

136Ibid. 54f

gennemgang af stederne snarere på det modsatte. De enkelte steder kræver forskellige omstændigheder for at kunne være påvirket af Josefus.

Ser man på de enkelte steder, er der ingen af dem, der i høj grad peger på en afhængighed. De kandidater, der oftest trækkes frem, holder ikke for et nærmere eftersyn. De fejl, der forventes af Lukas, er simpelthen ikke så sandsynlige, som de påstås at være. Pervo er opmærksom på, at en række af hans paralleller ikke er særlig stærke. Ved den rækkefølge jeg her har valgt at behandle passagerne i, kommer hans argumentation til at se en smule svagere ud, end den er, men kun en smule. Pervo behandler i stedet de stærkeste paralleller først og bruger derefter de svagere til at vise, at der også andre steder er mulige paralleller. Da de stærkeste imidlertid er dem, jeg begyndte med at behandle; Folketællingen, Judas og Theudas, Egypteren og Sikarierne samt Lysanias, ændrer det ikke noget på det samlede billede.

På baggrund af min undersøgelse må jeg derfor konkludere, at det ikke er sandsynligt, at Lukas har brugt Josefus som kilde. Det betyder, at 94 e.Kr. ikke er *terminus post quem* for Acta.

Omvendt giver dette ikke grund til at hævde, at 94 e.Kr. er *terminus ante quem*. At Lukas ikke har brugt Josefus, er jo ikke ensbetydende med, at han skriver før Josefus. Det ville kræve, at det kunne vises, at Josefus var afhængig af Acta, hvilket bestemt ikke kan påvises.

I arbejdet med at datere Acta, hjælper det derfor formelt set ikke ret meget at påvise, at Acta ikke er afhængig af Josefus. Det, man får ud af det, er, at man ikke kan indskrænke tidsspændet inden for hvilket, Acta er skrevet. Derfor må *terminus post quem* fastholdes ved 60 e.Kr. Det skal ikke forstås som, at arbejdet er spildt, men blot, at resultatet ikke positivt hjælper til løsningen af opgaven. Det vigtigste resultat af dette arbejde er altså, at det stadig er muligt at datere Acta tidligt.

7 Alternative kilder

Alt efter dateringen af Acta er der en række andre skrifter, der kan komme i betragtning som kilder til Acta. En gruppe af skrifter, som Lukas med rimelig sandsynlighed har haft kendt til, er de autentiske Paulusbreve. Samtidig er det ikke sikkert, at Paulus faktisk har været berømt som brevsriver, mens han endnu levede. Lukas kan godt have kendt til brevene uden at have læst dem, hvis han selv rejste med Paulus. Jo senere Acta dateres, jo mere sikkert er det, at brevene har været kendt. Om de så også har været kilde til Acta, er et vanskeligt spørgsmål, hvis besvarelse langt på vej afhænger af dateringen af Acta. Hvis man mener, at Acta er skrevet i 60'erne af den Lukas, der rejste sammen med Paulus, forsvinder behovet for brevene som kilde, da Lukas allerede havde de oplysninger, han skulle bruge fra langt bedre kilder, sine egne samtaler med Paulus. En tidlig datering af Acta er således i nogen grad ensbetydende med en afvisning af behovet for kilder og

dermed en afløsning af jagten på dem.

Placerer man derimod Acta senere, stiger sandsynligheden betragteligt for, at de paulinske breve har været en del af kildematerialet til Acta. For det første er det helt naturligt, at den, der ønsker at skrive en historisk roman, og som en sådan kan Acta sagtens anskues, benytter de breve fra hovedpersonen selv, der er tilgængelige, for at skaffe sig så mange informationer som muligt. For det andet er det usandsynligt, at Acta ville have fået nogen stor udbredelse i de kristne menigheder, hvor brevene var kendt, hvis Acta var blevet fundet i modstrid med den viden, folk havde fra brevene.

Hvis Acta imidlertid er bygget på Paulus' breve, er der visse problemer, man må finde en løsning på, men som man også må behandle, hvis Lukas skrev, mens Paulus endnu var i live. Et af de få steder hvor Paulus faktisk taler om sin fortid, er i Galaterbrevet. Her omtaler han to rejser til Jerusalem. Den første efter tre år (Gal 1,18), den anden efter fjorten år (Gal 2,1). Udover disse rejser er det tydeligt, at Paulus rejste til Jerusalem for at aflevere de indsamlede midler fra de menigheder, han havde grundlagt. I Gal 1,17 omtaler Paulus en rejse til Arabien, som ikke nævnes i Acta.

Hvis Lukas har benyttet Paulus' breve som kilde, er det mærkværdigt, at han ikke har brugt Paulus' selvbiografiske beretning i Galaterbrevet som skelet for sin beretning. Det tyder på, at Paulus' breve endnu ikke har været en samlet enhed eller blot almindeligt kendte på det tidspunkt, hvor Acta affattes. Hvordan forskellen i beretningerne skal forklares, hvis Paulus selv er direkte kilde til Acta, er dog også svært at se, men uoverensstemmelsen lader sig bedst forklare, hvis Paulus' breve ikke er kilde til Acta.

En lille detalje, der tyder på, at Acta ikke har brugt Paulus' breve som kilde, findes i Acta 18,1-18, hvor Paulus møder Aquila og Priscilla i Korinth. Hvor Acta bruger navnet Priscilla, bruger Paulus selv konsekvent den kortere form Priska i både Rom., 1. Kor og i 2. Tim¹³⁷. Det tyder på, at Lukas kendte hendes fulde navn fra en anden kilde.

Samlet set må man konkludere, at der ikke er noget i Acta, der tyder på at brevene har været brugt som kilde af forfatteren. Samtidig må man med Robinson konstatere om brevene:

*"It is unbelievable that a later writer should not have made any use of them for his reconstruction or at least alluded to them"*¹³⁸.

Hvis man daterer Acta til starten af andet århundrede, er også et andet brev relevant at se på som kilde. Cirka samtidig med at Josefus skrev Ant., blev 1. Clement skrevet. Også det blev skrevet i Rom, og det blev sendt til Korinth, og kan være blevet spredt i det hellenistiske område ganske hurtigt. Dateringen af 1. Clem. er en smule usikker, men de fleste daterer det til de sidste år af første

137Brown (1997) 311

138Robinson (1976) 88

århundrede. Enkelte steder dateres det til kort efter forfølgelserne under Nero.¹³⁹

Clement skriver kun ganske kort om Paulus, men bringer alligevel en række informationer, der kan bruges af en forfatter, der ønsker at skrive om Paulus:

*”På grund af misundelse og strid viste Paulus vejen til sejrsprisen for udholdenhed: Syv gange bar han lænker, han blev forvist, stenet, blev forkynder i både Østen og Vesten og fik det ædle ry for sin tro; han lærte hele verden retfærdighed og kom til Vestens grænse (το τερμα της δυδευς), og efter at have aflagt vidnesbyrdet for herskerne forlod han således verden og blev taget op til det hellige sted, idet han blev det største forbillede på udholdenhed”.*¹⁴⁰

Hvis man forsøger at bruge denne tekst som skelet for Acta, bliver resultatet noget blandet og i sidste ende er det tvivlsomt, om Lukas har benyttet sig af 1. Clem.

I Acta lægges Paulus ikke i lænker syv, men blot to gange. Dette kan forklares ved, at Lukas har ønsket at stille romerne i et godt lys i Acta og derfor har undladt at beskrive, hvordan Paulus gentagne gange kastes i fængsel af myndighederne. En religiøs bevægelse, hvis grundlægger blev henrettet af romerne for oprør, og hvis fremmeste agitator blev fængslet af myndighederne et utal af gange, er man næsten nødt til at pynte på, hvis en apologi skal lykkes. I Acta hører vi derimod både om, at Paulus er nødt til at flygte ved flere lejligheder, heraf nogle ret dramatiske, og at han stenes i Lystra i Acta 14.

Om Paulus i Acta kan siges at have prædikeret evangeliet i øst og vest afhænger af, hvordan man anskuer Romerrigets geografi. I dag tænker vi her i Vesten netop os selv som Vesten. Vesten slutter i vores tænkning ved Bosporustrædet, hvor Mellemøsten begynder. Vi ville derfor sige, at Actas Paulus prædikede i både øst og vest. For romerne derimod var allerede Grækenland en del af Østen, men da Rom selv var en del af det, man regnede for Vesten, kan man ikke på baggrund af dette sted hos Clement afgøre, om han mente, at Paulus nåede Spanien.

Når Clement videre skriver, at Paulus nåede helt til vestens grænse, må man igen overveje geografien. Er det sandsynligt, at Clement har kunnet beskrive Rom sådan, og er det sandsynligt, at Lukas kan have læst det sådan? Da jeg behandlede spørgsmålet om Rom som målet for evangeliet i Acta, konkluderede jeg, at Rom i Acta ikke er verdens ende. Så meget desto mindre må Clement, der lever i Rom, kunne opfatte Rom som verdens vestligste ende.

Sikkert er det, at man tidligt havde den opfattelse, at Paulus nåede til Spanien. Et tegn på dette er Muratoris Kanon, der identificerer Lægen Lukas som forfatter til Acta, og fortæller, at han ikke skrev om de ting, han ikke selv bevidnede, nemlig Paulus' rejse til Spanien og Peters død. Muratoris Kanon dateres til andet århundrede, selvom denne datering kan ses anfægtet¹⁴¹. Sammen med

¹³⁹Ibid. 327-335.

¹⁴⁰Cappelørn e.a. (1985) 58. Parentesen er min tilføjelse

¹⁴¹Fitzmyer (1989) 8

kirkefædrene, og særligt efter fundet af Papyrus Bodmer XIV, som viser, at man også i Egypten i slutningen af andet århundrede anså Lukas for at være forfatteren til Lukasevangeliet, danner Muratoris Kanon et stærkt vidnesbyrd om, at der i Oldkirken var enighed om, at netop Lukas var forfatteren til Lukasevangeliet og Acta¹⁴².

Hvis det også har været den almindelige opfattelse, da Acta blev skrevet, at Paulus kom til Spanien, må man spørge, hvorfor Acta ikke nævner det. Ved første øjekast stiller det Clement svagt som kilde til Acta. På den anden side er det nemt at finde en forklaring på, hvorfor Lukas undlader at nævne rejsen til Spanien, hvis Paulus kom dertil.

Lukas kan kun forventes at have skrevet om denne rejse, hvis den var i overensstemmelse med formålet for hans værk, og den ville sandsynligvis høre hjemme i et hypotetisk tredje bind, som vi ikke har nogen kilder til eksistensen af. Rejsen til Spanien ville være et nyt kapitel i Paulus' liv, og Acta ville være blevet et meget langt skrift, hvis denne rejse havde været med. Det er altså ikke i sig selv mærkeligt, at denne rejse ikke nævnes.

Pervo finder, at det er muligt, men heller ikke mere, at Acta har benyttet 1. Clem som kilde¹⁴³

8 Dateringen af Acta, et forsøg

Efter at have konstateret at der ikke er grund til at tro, at Josefus har været en kilde for Lukas, er det på sin plads med et positivt forsøg på at datere Acta. Da jeg også har konstateret, at Jerusalems fald ikke kan bruges som *terminus post quem* for evangelierne, er jeg tilbage ved et muligt tidsspænd fra Jesu død og fremad. Jeg vil derfor se på, hvad den oldkirkelige tradition siger om affattelsen af Lukasevangeliet og Acta udover, hvad jeg skrev i det foregående afsnit.

Euseb mener, i overensstemmelse med andre af kirkefædrene, at Matthæusevangeliet er det ældste af evangelierne. Han daterer det til Caligulas tredje regeringsår, altså år 41 e.Kr.¹⁴⁴ Lukasevangeliet, der ifølge traditionen er det yngste af de tre evangelier, daterer han til et tidspunkt før 2. Korintherbrev. Det gør han ved, igen i overensstemmelse med kirkefædrene, at forstå 2. Kor 8,18 som en henvisning til Lukas¹⁴⁵. For at forstå denne identificering, må dette vers undersøges nærmere. Paulus sender tre mænd afsted med sit brev til Korinth. Kun den ene er navngivet, Titus, de to andre beskrives blot. Traditionen vil vide, at den tredje er Tykikos¹⁴⁶, mens den anden altså er Lukas. Han beskrives i vers 18:

”συνεπεμψαμεν δε μετ αυτου τον αδελφον ου ο επαινος εν τω ευαγγελιω δια πασων των εκκλησιων”

142Ibid. 7f

143Pervo (2006) 305

144Wenham (1991) 239

145Ibid. 231

146Ibid. 234

I DO92 bliver det til:

”Sammen med ham sender vi også den bror, som bliver rost i alle menighederne for sit arbejde for evangeliet”

Det er imidlertid en tolkende oversættelse. En ordret oversættelse lyder snarere:

Vi sender sammen med ham også den bror, hvis ære er i evangeliet rundt i alle menighederne.

Særligt to ting skal her bemærkes. Denne person nævnes i bestemt form i modsætning til den næste, der blot omtales som én bror. Menigheden i Korinth forventes altså at vide, hvem han er på baggrund af denne beskrivelse. Der er kun én person, den passer på. Det betyder, for det andet, at den almindelige forståelse, som også kommer til udtryk i DO92, er meningsløs. Der kan ikke have været én person, som kunne identificeres entydigt med denne beskrivelse, der jo eksempelvis også kunne passe på Titus, som nævnes umiddelbart inden. Mange personer arbejdede hårdt for evangeliet i mangfoldige år, og det er derfor ikke tilstrækkeligt til at identificere én person. Derfor må beskrivelsen pege på noget mere konkret end arbejde for evangeliet. Hvordan kan én person da blive kendt i alle menighederne for noget, der har med evangeliet at gøre? Måske ved at have skrevet det ned. Herved kan evangeliet i løbet af et enkelt eller nogle få år være blevet spredt til alle menighederne i det område, hvor Paulus arbejdede, og forfatteren vil være blevet kendt for evangeliet. På denne måde vil identifikationen af denne bror være entydig og meningsfyldt.

Hvordan hænger det så sammen med de øvrige informationer, vi har? Hvis vi antager, at Vi-passagerne i Acta viser, hvornår forfatteren rejste sammen med Paulus, kan vi se, at han er sammen med Paulus i Filippi i kapitel 16, men ikke rejser med, da Paulus rejser videre derfra. Dette sker i 49 eller 50 e.Kr.¹⁴⁷ I Acta 20,6 begynder forfatteren så igen at rejse sammen med Paulus. I mellemtiden er ca. syv år gået og indsamlingen er færdiggjort. 2. Kor kan altså være skrevet i denne periode. Den bror, der omtales i 2. Kor 8,18, skulle rejse med til Jerusalem med indsamlingen, står der i det efterfølgende vers. Netop da denne rejse påbegyndes, vender Vi-passagerne tilbage i Acta. I denne periode på syv år, har vi ingen oplysninger om, hvad Lukas, hvis det da er ham, har foretaget sig, bortset fra at han altså muligvis rejste til Korinth for Paulus omkring år 56 e.Kr.¹⁴⁸ med 2. Kor. I denne periode er der god grund til at tro, at han har skrevet sit evangelium.

Imod denne teori nævnes primært to indvendinger:

1. Lukas skrev ikke sit evangelium så tidligt. Da denne indvending baserer sig på en senere datering af Lukasevangeliet på grund af eksempelvis templets fald, kan der ses bort fra den. Lukas kan uden problemer have skrevet så tidligt.
2. Paulus ville ikke bruge ordet evangelium i denne sammenhæng, da det er en

147Bruce (1952) 55

148Bruce (1952) 55

genrebetegnelse, der endnu ikke er opstået. Imidlertid ved vi ikke, hvornår denne betegnelse blev almindelig. En sandsynlig forklaring er, at Markus i sit evangelium har opfundet termen uden at ville det, når han skriver:

αρχη του ευαγγελιου ιησου χριστου υιου του θεου

Det, der for Markus blot var en overskrift eller indledningsbemærkning, blev en genrebetegnelse. Sådan et skrift blev kaldt et evangelium. Når Paulus her muligvis bruger termen som betegnelse for det, Lukas har skrevet, er der ingen grund til at hævde, at han ikke kender den. I Didake 8 bruges ordet tilsyneladende også som betegnelse for et skrift, sandsynligvis Matthæusevangeliet, da Fadervor i Didake meget ligner det, vi finder hos Matthæus, så der kan være tale om to forskellige oversættelser fra Matthæus' oprindelige aramæiske tekst.

Forskellige andre små informationer passer også med denne teori. Ifølge den antimarkianske prolog skrev Lukas sit evangelium i Akaja¹⁴⁹, hvilket ikke er selvindlysende ud fra teorien, men passer bedre end Rom, der ville være det naturlige med en tidlig datering af både Acta og Lukasevangeliet, hvis de blev skrevet samtidig. Endelig forklarer teorien, hvorfor Paulus i 1. Tim 5,18 citerer nærmest ordret fra Luk 10,7, som om det er en del af Skriften. Netop dette sted har været brugt til at vise, at 1. Tim ikke er et autentisk Paulusbrev, fordi Paulus ikke ville have lavet denne fejl, især fordi han ikke havde Lukasevangeliet, da det ikke var skrevet endnu. Det kunne derimod en anden forfatter i andet århundrede. Hvis Lukas skrev sit evangelium i 50'erne og 1. Tim blev skrevet midt i 60'erne, kan Lukasevangeliet imidlertid godt have været set som helligskrift af Paulus på dette tidspunkt.

Når Lukasevangeliet fint kan dateres så tidligt, er det altså også muligt at datere Acta til den toårsperiode, hvor Paulus sidder som fange i Rom, uden at det giver problemer i forhold til dateringen af evangeliene.

Hemer angiver femten generelle grunde til at datere Acta i starten af tresserne¹⁵⁰. Jeg vil tage udgangspunkt i dem i min argumentation for denne datering. Nogle af dem har allerede været nævnt tidligere, men for at vise hvor stærk argumentationen er, vil jeg gentage dem her. De første fem punkter er forhold, man ville have forventet at finde omtalt, hvis Acta var sen, de resterende er forhold i Acta, der tyder på en tidlig datering:

1. Acta nævner ikke Jerusalems fald, og Lukasevangeliet gør det kun som en profeti, der som tidligere nævnt mere ligner babylonernes erobring af Jerusalem end romernes.
2. Den jødiske krig nævnes ikke med et ord. Når jøderne er de store skurke i Acta, er der

149Wenham (1991) 238

150Hemer (1989) 376ff

ingen grund til, at Lukas ikke skulle spille dette trumfkort, der viser, hvor oprørske jøderne er.

3. Der er ingen omtale af Neros forfølgelse af de kristne. Derimod er tonen i Acta positiv og fremtiden lys, og romerne omtales konsekvent positivt. Selvom myndighedernes forhold til de kristne varierede alt efter tid og sted, er det svært at forestille sig noget tidspunkt efter Neros forfølgelser, hvor Actas syn på myndighederne og positive tone kan forsvares. Plinius' breve vidner om en generelt negativ holdning til de kristne hos myndighederne i begyndelsen af andet århundrede.
4. Acta har intet kendskab til Paulus' brevskrivning. Hvis Acta er sen, kræver det en forklaring, hvorfor de breve, der sandsynligvis var en af forfatterens kilder, ikke spiller nogen rolle i Acta. Paulus ville være kendt som den store brevskriver. Daterer man derimod Acta i begyndelsen af 60'erne, kræver det ingen forklaring. Paulus var stadig i hovedsagen den omrejsende missionær. Brevene var blot en del af hans metode og ikke noget, der havde vist sin slidstyrke og gennemslagskraft endnu. Endvidere skal det huskes, at vi faktisk ikke ved, hvor ofte Paulus skrev breve. Det er meget tænkeligt, at Paulus skrev mange breve, men ofte anerkendes kun syv breve¹⁵¹ som autentiske¹⁵². Selv hvis Paulus først begynder at skrive omkring år 50, er det stadig under ét brev om året i resten af hans liv. For at brevene har virket som betydningsfulde for en person, der rejste sammen med ham, skulle Paulus skrive langt flere breve end det. Den primære grund, til at Paulus' breve i dag virker så betydningsfulde, er deres store plads i NT og deres virkningshistorie. Lukas kendte ingen af delene. Et fokus på brevene i Acta kunne faktisk have været brugt som argument for en sen datering, fordi det ville afspejle en tid, hvor brevene havde fået betydning i menighederne og var blevet samlet.
5. Acta nævner ikke Jakobs død i 62 e.Kr. til trods for, at Josefus nævner den. Jakob spiller ikke nogen stor rolle i Acta, men beretningen om hans martyrdød ville alligevel have passet godt ind i Actas beretning.
6. Gallios dom i Acta 18 viser, at forfatteren stadig anser kristendommen for en tro, der er beskyttet af de særlige rettigheder, som jøderne havde, rettigheder, der ophævedes efter den jødiske krig, og som kristendommen i andet århundrede ikke længere havde noget forhold til, efter at bruddet med jøderne var blevet mere markant, og romerne så de kristne som en særlig religiøs gruppe.

151 1.Tess, Gal, Fil, Filem, 1.& 2.Kor og Rom

152Sturdy (2007) 59f; Brown (1997) 6

7. Saddukæerne spiller en stor rolle i både Acta og Lukasevangeliet, en rolle, der er usandsynlig efter templets fald, hvor saddukæerne på grund af deres stærke tilknytning til præsteskabet og tempeltjenesten hurtigt mister indflydelse og går i opløsning. En forfatter, der skrev fiktion i andet århundrede, ville ikke lade saddukæerne spille nogen væsentlig rolle. Det ville derimod en forfatter i 60'erne, der naturligt så saddukæerne som de mest ivrige modstandere blandt jøderne.
8. Synet på farisæerne er positivt i Acta, mere positivt end det er i Lukasevangeliet. Det passer meget dårligt med tiden efter templets fald, hvor farisæerne får en opblomstring, og der opstår forstærkede konflikter mellem farisæerne og de kristne.
9. Peter nævnes ikke, efter at Paulus kommer til Rom. Med det tydeligt ireniske præg, som er i Acta, er det besynderligt, at Peter ikke spiller en rolle ved Paulus' ankomst til Rom. En sandsynlig forklaring er, at Peter endnu ikke er vendt tilbage til Rom efter Claudius' edikt, en detalje, der ikke ville have voldt problemer for en senere fiktion. Argumentet er forholdsvist svagt, fordi vi ikke kender til Peters liv i denne periode, men det ville have været i tråd med Actas sigte at vise Peter og Paulus arbejde sammen i Rom i enighed.
10. Gudfrygtige hedninger i synagogerne spiller en vis rolle i Acta, men andre kilder tyder på, at disse proselytters antal kraftigt formindskes i tiden efter 70 e.Kr., hvor jødedommen bliver mere isolationistisk som følge af Jerusalems og Templets ødelæggelse.
11. Der er i Acta en høj grad af nøjagtighed i ubetydelige detaljer. En gennemgang af disse detaljer er alt for omfattende til dette speciale. I stedet henvises til Hemers gennemgang af dem, en gennemgang, der strækker sig over 143 sider, og hvor i Hemer viser den enorme mængde af oplysninger, såvel store og vigtige som aldeles betydningsløse, der peger på, at Acta er skrevet netop i tiden umiddelbart efter at begivenhederne angiveligt finder sted¹⁵³.
12. Templet spiller en rolle i flere af de stridigheder, der fylder i Acta. Dette tyder på, at templet endnu står. Uden templet bliver konflikterne hurtigt irrelevante og bliver vanskelige at forklare som resultatet af en forfatters fantasi i andet århundrede.
13. Hvis man regner pastoralbrevene for autentiske og derfor regner med, at Paulus blev frikendt i Rom i første omgang og rejste ud igen, viser profetien i Acta 20,25 sig ikke at holde stik. Det tyder i så fald på, at Acta er skrevet før Paulus blev løsladt. Da dette argument baserer sig på antagelser, der ikke er i overensstemmelse med den

153Hemer (1989) 101-243

almindelige forståelse, er det et svagt argument.

14. Det kristologiske sprog i Acta er primitivt. Harnack har vist, at Actas sprog her er mere primitivt, end det er i Paulus' breve og tydeligt mere primitivt end hos apologeterne.

Således er eksempelvis Kristus endnu ikke blevet en titel, der bruges naturligt i Acta¹⁵⁴.

15. Der er en generelt positiv tone i Acta, som passer meget dårligt til tider med forfølgelser og problemer, som de opstod i tiden fra Neros forfølgelser og frem.

Alle disse forhold taler for en datering af Acta før templets fald og taler i hvert fald imod en datering i andet århundrede. Tilsammen bliver de et stærkt argument for at datere Acta i overensstemmelse med den oldkirkelige traditionen.

For en tidlig datering af Acta taler endvidere den manglende behandling af Paulus' død, eller snarere, den manglende omtale af resultatet af den retssag, der ventede ham.

8.1 Afslutningen på Acta

Ifølge Harnack må afslutningen på Acta altid være det sted, hvor en datering af Acta begynder, og han anser afslutningen for at være et af de stærkeste beviser for en tidlig datering, da der ikke kan gives en god forklaring på den, hvis Acta dateres efter Paulus' død¹⁵⁵. Når afslutningen på Acta skal behandles, er der en række ting, der må forklares.

1. Hvorfor fylder Paulus' rejse til Rom så meget?
2. Hvorfor får læserne ikke noget at vide om resultatet af Paulus' retssag?
3. Hvorfor får læserne at vide, at Paulus forkyndte ordet i to år i Rom, men ingen detaljer?
4. Hvad var resultatet af retssagen?

Disse spørgsmål hører sammen med en række andre problemer, og det er ikke her muligt at give en grundig gennemgang af dem. Derfor vil jeg blot kort behandle dem.

8.1.1 Rejsen til Rom

Den store plads, otte kapitler, Paulus' rejse til Rom har, kan tolkes i flere retninger, som kun delvist kan forenes.

For det første kan den tyde på, at den er i frisk erindring hos forfatteren. Der er i de sidste kapitler af Acta en mere frisk tone, end der er i resten af Acta. Begivenhederne filtreres ikke, sådan at kun vigtige ting kommer med, og det giver et indtryk af, at begivenhederne ikke er kommet på afstand på samme måde som tidligere begivenheder. Der er ikke den samme tendens i de tidligere Vi-passager. Tendensen kommer ikke pludseligt, men spidser til, indtil den når et højdepunkt i Acta

154Harnack (1989) 104-113

155Harnack (1911) 93-99

27-28¹⁵⁶.

For det andet kan det tyde på, at formålet med Acta er at fortælle Paulus' historie, og at rejsen derfor er interessant. Hvorfor den imidlertid skulle være mere interessant end hans egne rejser, er svært at se.

For det tredje kan det tyde på, at Rom er vigtig, og at det derfor er vigtigt at fortælle, hvordan Paulus og evangeliet kommer dertil. Dette er imidlertid ikke i overensstemmelse med Acta, der gør det klart, at evangeliet allerede er kommet til Rom før Paulus. Denne forklaring opløses derfor i den foregående.

8.1.2 Den manglende retssag

Efter at Paulus når Rom, skulle man forvente, at den varslede retssag mod Paulus ville begynde. Det gør den imidlertid ikke. Historien slutter med Paulus' ankomst og en kort note om, at han sad i husarrest i to år. En række teorier om denne afslutning eksisterer. Jeg vil se på nogle af de almindeligste.

Det er muligt, at Paulus' retssag endnu ikke var ført til ende på det tidspunkt, hvor Acta blev skrevet. Denne teori understøttes af den efterhængte bemærkning om de to års husarrest, en bemærkning, der meget vel kan være tilføjet på et senere tidspunkt. Netop fordi de sidste kapitler i Acta lader til at være i meget frisk erindring hos forfatteren, ville det være sandsynligt, at Acta var færdigskrevet inden retssagen fandt sted. Det er dog næppe sandsynligt, at Acta er et forsvarsskrift til brug i retssagen, som nogen mener. Dertil indeholder Acta alt for megen irrelevant information¹⁵⁷.

En anden mulighed er, at forfatteren ikke kendte resultatet af retssagen, fordi han ikke selv var i Rom længere¹⁵⁸. Det er ikke en teori, der har mange tilhængere, men den leder frem til den tredje mulighed, at forfatteren kendte Paulus' skæbne, men at han af en eller anden grund ikke ønskede at skrive om den. Dette bruges ofte som argument for en sen datering, men er det virkelig et argument, der giver mening? Conzelmann er tilhænger af denne sidste løsning, som han ser som en appel til Rom¹⁵⁹. Romerne er positivt omtalt i hele Acta, og det ville være uhensigtsmæssigt, at afslutte med at fortælle at romerne så alligevel lod Paulus henrette. Imidlertid har denne idé et problem. Den må nemlig bruges som argument for en tidlig datering af Acta. Hvis Acta er skrevet efter Neros eller endda Domitians forfølgelse, er det svært nok at forklare den optimistiske tone og den temmelig positive beskrivelse af romerne, men at tage det hensyn at lade som om romerne ikke slog Paulus

156Hemer (1989) 388-390

157Ibid. 385

158Ibid. 387

159Conzelmann (1987) 227f

eller alle de andre martyrer ihjel, er aldeles meningsløst. Det, der bruges som et argument for en sen datering, er altså i virkeligheden et argument for en tidlig datering.

Samtidig argumenterer Conzelmann for, at det ville være i strid med Actas formål at fortælle om Paulus' død. Formålet med Acta er nemlig, at fortælle om hvordan evangeliet kom til Rom. Dette ser Conzelmann af, at Paulus også i Rom indleder sin missionsvirksomhed med at tale til jøderne. De kristne, som var kommet ud for at modtage Paulus uden for byen, er nu igen forsvundet. Jøderne i Rom opfører sig som om, der ikke er nogen kristne i byen¹⁶⁰.

Imidlertid er også en anden løsning mulig, nemlig den, at Lukas undlader at nævne de stridigheder, der måske stadig har været mellem Paulus og dele af den jødiske kristenhed, som stadig havde problemer med hedningemissionen. Vi kender meget lidt til menigheden i Rom på dette tidspunkt og kender derfor ikke dens sammensætning. Den paulinske kristendom kan sagtens tænkes at have voldt langt flere uenigheder med jøderne end den, der allerede var i Rom. Jøderne taler netop i forbindelse med Paulus om "dette parti", der vækker modsigelse alle vegne. Det kunne tyde på, at det er den paulinske kristendom, der gør det.

Endelig må her nævnes muligheden for, at en fortsættelse var planlagt. Det er på nogen måder en teori, der støtter en sen datering, da det er svært at forestille sig, at en fortsættelse var planlagt allerede inden, der var sket mere. Teorien er ofte blevet hængt op på indledningen til Acta, hvor Lukas i Acta 1,1 omtaler Lukasevangeliet som sin første (πρωτος) bog i stedet for sin tidligere (πρωτερος). Imidlertid er argumentationen uholdbar. Der er ikke så skarp en grænse mellem de to udtryk i resten af NT, at der kan konkluderes noget på baggrund af ordvalget¹⁶¹. En argumentation for dette synspunkt må snarere basere sig på afslutningerne i de to bøger.

Hvor den bratte afslutning på Acta har fået megen opmærksomhed, er det samme ikke tilfældet med den bratte afslutning på Lukasevangeliet. Fordi vi kender den videre historie, lægger vi sjældent mærke til, at Lukasevangeliet afsluttes med en opgave og et nyt løfte, der ikke opfyldes i værket. Der lægges tydeligt op til en fortsættelse.

8.1.3 De to år i Rom

Acta afsluttes med, at Paulus forkynder to år i Rom, mens han sidder i husarrest. Bemærkningen derom virker efterhængt, og kan som nævnt være tilføjet senere som en ajourføring af værket. Imidlertid er det en væsentlig oplysning, hvis man ønsker at fastslå Actas formål.

Forestiller man sig Acta uden 28,30-31, virker værket uafsluttet. Vers 29 er stadig en del af fortællingen. Først i vers 31 kommer det, nogen ser som en appel til Rom. Først her hører man, at

¹⁶⁰Ibid. 227

¹⁶¹Ibid. 228; Hemer (1989) 385f

Paulus forkynder i Rom¹⁶², og først her, kan det give mening at se Acta som beretningen om, hvordan evangeliet kom til Rom. Samtidig har de to vers tydeligvis fokus på Paulus og ikke på Rom. Vi genfinder ikke det sædvanlige lukanske mønster for succes her. Der gøres ingen undere i Rom, vi hører intet om, at menigheden vokser, eller at folk døbes. Det, der lige fra pinsedag har været beskrivelsen af kirkens succes, og som vi i det mindste måtte have forventet i Rom, hvis evangeliets komme til Rom var målet for Acta, mangler.

8.1.4 Resultatet af retssagen

Blandt dem, der argumenterer for, at forfatteren til Acta vidste, men ikke ville skrive, at Paulus var blevet henrettet, er det en udbredt forståelse, at det blandt andet skyldtes, at folk allerede vidste, at det var det, der var sket¹⁶³. At folk generelt vidste det, må ganske rigtigt antages at være en forudsætning for en hvilken som helst forklaring på Actas afslutning, hvis man vil datere Acta til mere end nogle få år efter retssagen. Imidlertid finder man ingen steder i oldkirken en sådan forståelse af, at Paulus blev dømt og henrettet efter dette fangenskab.

Det mest interessante sted at begynde er i de paulinske breve, hvor Filipperbrevet tyder på, at Paulus blev frigivet efter fangenskabet. Brevet er sandsynligvis skrevet fra Rom, mens Paulus sad som fange der. Det tyder den særlige hilsen fra dem, der hører til kejserens hus, på. Tonen i Filipperbrevet er optimistisk. Det ses i Fil. 1,25-26, hvor Paulus tydeligvis forventer en frifindelse, tilsyneladende i strid med hvad han tidligere har ment¹⁶⁴.

Der er nogle, der mener, at dele af brevet er senere tilføjelser eller eventuelt, at brevet er sammensat af flere breve¹⁶⁵. I denne sammenhæng, vil det dog udelukkende styrke argumentet, hvis brevet er pseudopaulinsk, da en forfatter efter Paulus' død ikke ville fremstille Paulus som så optimistisk, men snarere lade ham glæde sig over martyriet, sådan som Ignatius gør det i sine breve. Denne tone finder vi udelukkende i 2. Tim, men det tyder snarere på, at brevet er fra et senere fangenskab. 2. Tim 2,17 taler endvidere om at blive udfriet fra løvens gab. Dette var ikke den død, Paulus ifølge traditionen led, hvilket også kan tyde på at 2. Tim er et autentisk brev.

De senere vidnesbyrd om Paulus' skæbne i eksempelvis 1. Clement, er det ikke muligt at behandle yderligere her.

Paulus' afskedstale i Acta 20,18-38 tolkes af mange som et tegn på, at Paulus blev henrettet efter retssagen i Rom, og ses som en diskret foregribelse af det, der ikke bliver fortalt¹⁶⁶. Denne

162Det, der i DO92's overskrifter kaldes "Paulus' forkyndelse i Rom", er i virkeligheden en forsvarstale og ikke forkyndelse.

163Hemer (1989) 384

164Ibid. 392ff

165Sturdy (2007) 62

166Conzelmann (1987) 228

forståelse har dog som forudsætning, at Paulus allerede er død på affattelsestidspunktet, og at det er usandsynligt, at Paulus i virkeligheden sagde noget i denne retning. Ingen af disse to ting er imidlertid godtgjort. Bruger man dette sted som et argument for, at Paulus faktisk døde efter fangenskabet i Rom, ender man derfor i en ringslutning.

Sammenfattende må det siges om afslutningen på Acta, at den kun dårligt kan siges at pege på andet end en tidlig datering af Acta, sandsynligvis inden Paulus' død. Der er intet i Acta eller i andre tidlige skrifter, der tyder på, at Paulus døde, på det tidspunkt hvor Acta ender, snarere tværtimod.

8.2 Dateringen af Acta

Alt tyder altså på, at Acta må dateres til mellem 60 og 62 e.Kr., eller mere præcist, til tiden mens Paulus sad i fangenskab i Rom. Når hverken Templets fald eller Josefus fungerer som *terminus post quem*, og de synoptiske evangelier ikke i sig selv giver oplysninger, der tyder på, at de er senere end 60 e.Kr., bortfalder de sædvanlige grunde til at sendatere Acta.

Actas teologi, der sommetider påstås at tilhøre en senere periode, har jeg valgt at undlade at undersøge, dels af pladshensyn, dels fordi vi har et alt for lille sammenligningsgrundlag. De nytestamentlige skrifter er tilnærmelsesvist vores eneste kilde til teologien i det første århundrede, og det er derfor umuligt at sige, om et skrift falder udenfor. At et skrift viser lighed med skrifter, der er noget senere, betyder ikke, at det selv er skrevet på dette senere tidspunkt. Mængden af data er simpelthen for lille til, at vi ved teologiske sammenligninger, kan placere Acta på et bestemt tidspunkt.

Den givne argumentation for en tidlig datering af Acta kan naturligvis diskuteres, og ingen af argumenterne kan i sig selv siges at være afgørende. Imidlertid fremstår argumenterne for en sen datering væsentligt svagere. Når den kirkelige tradition peger på en tidlig datering, og der ikke er noget i Lukasevangeliet eller Acta, der peger på eller kræver en sen datering, så påhviler det dem, der alligevel vil sendatere, at bevise deres teori. Det er endnu kun lykkedes dårligt.

8.3 Dateringens betydning for forståelsen af Acta

Når Acta således må dateres til tiden før Paulus' død, har det en markant betydning for synet på Acta. For det første sandsynliggør det den oldkirkelige tradition, så vi må antage, at det faktisk er lægen Lukas, der er forfatter til skriftet. For det andet betyder det, at Actas troværdighed som kilde til de begivenheder, der omtales, må vurderes som meget høj. Hvis Acta er skrevet af en af Paulus' nærmeste medarbejdere, er det overvejende sandsynligt, at Paulus selv er en af de væsentligste kilder for forfatteren, og det er i høj grad muligt, at Paulus selv har læst Acta. Det betyder, at de

historiske oplysninger om Paulus' rejser og de øvrige begivenheder i Acta må anses for pålidelige, også de steder, hvor de ikke umiddelbart kan bekræftes af andre kilder. Acta er tættere på sine begivenheder, end eksempelvis Josefus er på de fleste af sine.

Denne historiske troværdighed må dog ikke forveksles med, at alt, hvad der står i Acta, er sandt ord til andet. Den store mængde direkte tale i Acta er et tydeligt udtryk for et stilistisk valg, og det må formodes, at Lukas praktiserer en vis kunstnerisk frihed. Imidlertid må de på grund af den tidlige datering regnes for et genuint udtryk for teologien i Urkirken, og de er således ikke en tilbageprojicering af en senere teologi.

8.3.1 En sen daterings betydning for vores forståelse af Paulus

Hvis Acta var blevet skrevet i begyndelsen af andet århundrede, og skriftet derfor historisk set havde været upålideligt, havde det haft alvorlige konsekvenser for vores forståelse af Paulus. Der er blandt mange teologer den inkonsekvente opfattelse, at Acta er et sent og upålideligt skrift, men at det alligevel, til trods for hvad de forskere, der har stået for den sene datering mener, er vores bedste kilde til begivenheder i Urkirken. Sagen er imidlertid den, at hvis Acta dateres senere end ca. 90 e.Kr., så er afstanden til begivenhederne blevet så stor, at Acta må anses for upålideligt.

Usikkerheden omkring hvilke kilder forfatteren har haft til rådighed, forstærker denne upålidelighed. Derfor vil Acta nærmest udelukkende blive en kilde til information om den tid, hvori den er skrevet. Ud fra Acta vil man så for eksempel muligvis kunne slutte sig til, at der på affattelsestidspunktet endnu herskede strid i kirken om, hvorvidt hedningerne havde plads i kirken.

Hvis Acta dateres omkring århundredeskiftet eller senere, får det den konsekvens, at vi nærmest ikke kan sige noget sikkert om Urkirken. En sammenhængende beskrivelse af Paulus' liv og virke kan vi ikke give på baggrund af hans breve, og en datering af brevene vil også blive en umulig opgave. Det er kun med baggrund i Acta, at en sådan datering lader sig gøre.

Disse problemer, der udløses af en sen datering må selvfølgelig ikke blive et argument for en tidlig datering, sådan som de til dels bliver det hos Raymond Brown, der skriver:

"Within the range from 80 to 100, in order to preserve the possibility that there is truth in the tradition that the author was a companion of Paul, the best date would seem to be 85"¹⁶⁷.

Derimod må man tage konsekvenserne af den datering, man foretager, så der bliver stringens i det system, man opbygger. Hvis vi ikke ved, hvordan livet i Urkirken var, er det ikke verdens undergang, men så må man være åbne om det. Med mindre Acta enten er et tidligt skrift, eller det er muligt at identificere pålidelige kilder til Acta, kan vi ikke bruge Acta til at hente pålidelige oplysninger om Urkirken eller Paulus fra. Så må vi i stedet nøjes med de oplysninger, vi finder i

167Brown (1997) 274

Paulus' breve, hvilket tilnærmelsesvis betyder, at kirkens første årtier ligger hen i totalt mørke.

8.4 Dateringens betydning for dateringen af de synoptiske evangelier

Når Acta dateres til starten af 60'erne, får det stor betydning for dateringen af de synoptiske evangelier.

Hvad enten man fastholder tokildehypotesen eller accepterer traditionen, må man datere i det mindste Markus og Lukas tidligere end Acta og altså ikke senere end 60 e.Kr.

En tidlig datering af Acta kommer altså til at betyde en konflikt i forhold til den almindelige datering af Markus omkring 70 e.Kr. og Matthæus og Lukas senere. Som jeg tidligere har vist, finder jeg ikke argumentationen for en datering efter 70 e.Kr. overbevisende, og jeg mener derfor, at man i stedet må datere evangelierne tidligt i overensstemmelse med den kirkelige tradition, således at de synoptiske evangelier alle er skrevet inden 60 e.Kr.

Det betyder igen, at deres troværdighed som kilde til Jesu liv og virke øges. Den reduktion, der bliver i tiden mellem begivenhed og nedskrivning, formindsker kraftigt muligheden for mytedannelse, da antallet af øjenvidner, der endnu har levet og altså læst evangelierne, må være betragteligt.

9 Konklusion

En sikker *terminus ante quem* er på sin vis irrelevant for dateringen af Acta, da den ikke med sikkerhed kan rykkes længere tilbage i tid end 130 e.Kr., hvor de tidligste sikre spor af Acta dukker op i andre skrifter. En mere usikker, men dog forholdsvis stærk, *terminus ante quem* ligger ved Jerusalems og templets ødelæggelse i 70 e.Kr. Den måde, som templet og saddukæerne omtales på i de synoptiske evangelier og Acta, gør det vanskeligt at tro, at templet ikke stadig står på sin plads i Jerusalem, og de profetier, der er om Jerusalems ødelæggelse, ser ikke ud til at være skrevet *ex eventu*. Dertil er detaljerne alt for upræcise. Derfor bliver det meget vigtigt, om der kan lægges en *terminus post quem* for Acta ved udsendelse af det afsluttende bind i Josefus store værk *Antiquitates* i 94 e.Kr. Kan der ikke det, bliver det svært at forsvare en datering af Acta senere end 70 e.Kr.

En række steder i Acta bliver af forskellige årsager set som tegn på, at Lukas har brugt Josefus som kilde. Særligt omtalen af Judas og Theudas er et vigtigt punkt i denne argumentation, ligesom folketællingen, der optræder i både Lukasevangeliet og Acta, og den egyptiske oprører og hans sikarier ofte fremhæves som steder, der er inspireret af Josefus. En nærmere undersøgelse viser dog, at ingen af de vigtige steder i virkeligheden ser ud til at have nogen forbindelse til Josefus, bortset fra at de to forfatter kan have haft nogle kilder til fælles. Herudover er der en række andre steder, der kan vise en sammenhæng, men for alle disse gælder det, at sammenhængen enten er direkte

søgt, eller at de kun må formodes at være inspireret af Josefus, hvis det allerede på baggrund af andre paralleller er påvist, at Acta bygger på Josefus.

For Judas og Theudas og for Egypteren, viser det sig, at Josefus kun meget vanskeligt kan misforstås sådan, som Lukas hævdes at have gjort det. For folketællingen gælder det, at Lukas har en lang række oplysninger, som han ikke kan have haft fra Josefus, og som han i stedet må have fra en anden kilde, hvilket gør Josefus overflødig. Problemet Lysanias, som også ofte trækkes frem, baserer sig på et aldeles uklart sted hos Josefus, og forudsætter, at Lukas ikke kan have været bedre informeret end Josefus angående forholdene i Ituræa, et område, som ingen af de to spilder mange kræfter på. Det er derfor overvejende sandsynligt, at Lukas ikke har benyttet Josefus' værker, da han skrev sine to bøger.

På den anden side er der en lang række forhold, der tyder på, at Acta er skrevet i 60'erne, sandsynligvis i de første år, mens Paulus endnu sad som fange i Rom. Når Acta dateres så tidligt, betyder det, at skriftets historiske troværdighed bliver ganske høj, fordi afstanden mellem de omtalte begivenheder og nedskrivningen bliver omkring femten år for de tidligste begivenheder og ét til to år for de seneste.

Den tidlige datering får også den betydning, at Lukasevangeliet må dateres tidligere. Enten må det dateres til samme tidspunkt som Acta, altså omkring 60 e.Kr. eller måske endda cirka fem år tidligere. Det får igen den betydning, at de to andre synoptiske evangelier, eller i hvert fald Markus, må dateres tidligere end de plejer, hvad enten man holder sig til den rækkefølge på evangelierne, der findes hos kirkefædrene eller til tokildehypotesen. Også her betyder det, at evangelierne kommer væsentligt tættere på deres begivenheder, end den almindelige normalvidenskab hævder. Den periode, der derfor har været til mytedannelser, bliver nu så kort, at dette kun i meget begrænset omfang har været muligt. Hvis den kirkelige tradition, der med Euseb placerer Matthæus omkring 40 e.Kr., er korrekt, er mytedannelser nærmest udelukket.

Dateringen af Acta er altså utrolig vigtig for hele forståelsen af evangelierne og Urkirken, og det er derfor et emne, der igen bør sættes på den teologiske dagsorden. Acta har, som vist, langt flere oplysninger, der kan benyttes i en datering end evangelierne, og resultaterne af nærværende studie indikerer, at både den almindelige opfattelse af evangeliernes datering og billedet af Urkirken må ændres.

10 Resumé

The Acts of the Apostles is often dated somewhere between 80 and 100 AD due to an unspoken compromise between conservative theologians, who date the text earlier, and more liberal theologians, who date the text later. The result is that the dating of Acts has become a topic rarely discussed. This is a problem because the dating of Acts is actually of great importance, not only for the understanding of Acts itself, but also because it influences the way we understand life in the first few decades of the church, the way we understand Paul and ultimately the dating of the synoptic gospels and thus the reliability of most writings in the New Testament.

A *terminus ante quem* for Acts can be established at about 150AD without much controversy. The establishing of a *terminus post quem* is far more complicated. Three possibilities are the most interesting:

1. 60-62AD when Paul is imprisoned in Rome; Acts could not have been written before the narrated events had taken place. This is uncontroversial.
2. 70AD The synoptic gospels are usually dated later than 70AD, because Jesus prophesies the fall of Jerusalem and of the Temple, and these prophecies are often considered to be *ex eventu*. As Acts is certainly written later than Luke, this means that Acts cannot be written earlier than 70AD neither.

An investigation of the prophecies and the role the Temple plays in the gospels and Acts shows that it is unlikely that the prophecies are *ex eventu*, and it is possible that 70AD may actually be considered a *Terminus ante quem* for the gospels and Acts.

3. 94AD when Josephus finishes his Antiquities of the Jews. If it can be established that the Author of Acts knew and used this work, 94AD becomes a solid *terminus post quem* for Acts. This has been my most important topic.

I have been examining seventeen passages in Luke and Acts that may betray an influence from Josephus, to discover if they show signs of such an influence and concluded, that this is not the case.

The mentioning of the rebels, Judas and Theudas, in the speech of Gamaliel is the most important parallel, but even though it is remarkable that both Acts and Josephus mentions those two individuals, it is very difficult to see how the author of Acts could have made the mistake he allegedly makes if he had access to Antiquities. Josephus is very clear and easy to understand in this passage. However, it is no less difficult to understand the mistake if the author of Acts uses Josephus from memory. Thus the crown witness falls.

The mentioning of Lysanias in Luke 3 is an example of a passage where Josephus is very

unclear. Josephus cannot be used to confirm or deny the information we find in Luke 3. If it is assumed that Luke uses Josephus, it raises new problems as Luke is not even getting Josephus wrong in a consistent way.

A third passage that is considered strong evidence for an influence from Josephus is the mentioning of the Egyptian rebel and the Sicarii in Acts 21. Acts links them while Josephus mentions them rather close to each other in his text without linking them in his Wars of the Jews. When reading the relevant passage in Wars 2,254-263, it is clear that the distance between them is too great for any misunderstanding to be probable. No one would get the idea that the Egyptian and the Sicarii had anything to do with each other from reading Josephus.

The list of the other passages I have examined can be found in the table of contents. I consider it very unlikely that any of those passages has anything to do with Josephus, and without the weight of the already mentioned passages, the evidence for the use of Josephus by the author of Acts crumbles.

Without a *terminus post quem* at 94AD, I argue that Acts was written during Paul's imprisonment in Rome between 60 and 62AD. This is based on the important role of the Temple and the Sadducees in Acts, the abrupt ending of Acts, the testimony of the earliest Christian writers, and the fact that Acts shows no knowledge what so ever of Paul's letters.

This dating of Acts calls for a change of the usual and in my opinion weakly supported dating of the synoptic gospels. They can hardly be dated later than Acts, and dates in the forties or fifties should be considered. If the fall of Jerusalem does not offer a *terminus post quem* for the gospels, this will not be problematic. It will, however, challenge the understanding of the gospels held by many theologians.

11 Litteratur

Alexander, Loveday

2005 *Acts in its ancient literary context*, T&T Clark International, London

Brown, Raymond

1979 *The Birth of the Messiah*, Image Books, New York

1997 *An Introduction to the New Testament*, Doubleday, New York

Bruce, F.F.

1952 *The Acts of the Apostles*, The Tyndale Press, London

Cappelørn, Niels Jørgen; Hyldahl, Niels & Wiberg, Bertil, eds.

1985 *De apostolske fædre*, Det Danske Bibelselskab, København

Conzelmann, Hans

1960 *The Theology of Saint Luke*, Harper & Brothers, New York

1987 *Acts of the Apostles*, Fortress Press, Philadelphia

Dittenberger, Wilhelmus, ed.

1970 *Orientis Graeci Inscriptiones Selectae*, Georg Olms Verlag, Hildesheim

Dodd, C. H.

1968 "The Fall of Jerusalem and the "Abomination of Desolation"", in C. H. Dodd, *More New Testament Studies*, Manchester University Press, Manchester, 69-83

Fitzmyer, Joseph A.

1989 *Luke the Theologian*, Geoffrey Chapman, London

Harnack, Adolf

1911 *The Date of the Acts and of the Synoptic Gospels*, Williams & Norgate, London

Hemer, Colin

1989 *The Book of Acts in the Setting of Hellenistic History*, J. C. B. Mohr, Tübingen

Josefus, Flavius

1960 *Josephus – Complete Works*, Kregel Publications, Grand Rapids, Michigan

1997 *Den jødiske krig*, Museum Tusculanums Forlag, København

Kjær, Torben

2005 *Jesus - en indføring i de tre første evangelier*, LogosMedia, Hillerød

Kurz, William S.

1993 *Reading Luke-Acts*, Westminster/John Knox Press, Louisville, Kentucky

MacDonald, Dennis R.

2000 *The Homeric Epics and the Gospel of Mark*, Yale University Press, New Haven

Marxsen, Willi

1968 *Introduction to the New Testament*, Fortress Press, Philadelphia

Mason, Steve

1992 *Josephus and the New Testament*, Hendricks Publishers, Inc., Peabody, Massachusetts

Pervo, Richard

2006 *Dating Acts*, Polebridge Press, Santa Rosa, California

2009 *Acts - a Commentary*, Fortress Press, Minneapolis

Robinson, John A. T

1976 *Redating the New Testament*, SCM Press Ltd., London

Schürer, Emil

1973 *A History of the Jewish People in the Time of Jesus Christ, Vol. 1* T. & T. Ltd. Edinburg

Sturdy, John

2007 *Redrawing the boundaries*, Equinox, London

Theissen, Gerd

2003 *The New Testament*, T & T Clark, London

Wenham, John

1991 *Redating Matthew, Mark & Luke*, Hodder & Stoughton, London